

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΑ ΕΡΕΙΠΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΧΛΙΟΥ ¹

Ἡ μόνη ἔξιστόρησις περὶ τῆς κτίσεως τοῦ Μουχλίου παραδίδεται ἡμῖν ἐν τῷ λεγομένῳ Ἀραγωνικῷ Χρονικῷ ² συνδεδεμένη μετὰ τῆς περὶ ἀλώσεως τοῦ Φραγγικοῦ φρουρίου Νικλίου μακρολογίας. Κατὰ τὴν ἐποχὴν Φλωρεντίου τοῦ Ἐννεγαυικοῦ, ὅπως τὸ χρονικὸν λέγει, ἢ μετὰ τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου Π συνομολογηθεῖσα εἰρήνην διατεράχθη ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Φλωρέντιος κατὰ τὸν ἡπειρωτικὸν πόλεμον (1291) εἶχεν ὑποστηρίξει τὸν δεσπότην Νικηφόρον καὶ εἶχεν οὕτω συντελέσει νὰ ἐπιτύχῃ αὐτὸς κατὰ τοῦ βασιλέως τοῦ Βυζαντίου. Τοῦτου ἕνεκα ὁ βασιλεὺς, πρὸς ἐκδίκησιν, διέταξε τὸν εἰς Μυστρᾶν στρατηγὸν του νὰ βλάβῃ τὸν Φλωρέντιον καὶ ἐν γένει τοὺς Φράγγους ὅσον δύναται περισσότερον.

Ταύτην τὴν διαταγὴν ἐξετέλεσεν ὁ στρατηγὸς πονηρότατα. Ἐν πρώτοις ἐξηγόρασεν ἀπὸ τοὺς Φράγγους τοὺς καλλιτέρους στρατιωτικὸς ἵππους των (500 τὸν ἀριθμὸν) καὶ ἐξώπλισε τοὺς στρατιώτας του ἀπὸ πάσης ἐπόψεως τελείως. Ἔπειτα προῦκάλεσε μίαν σύγκρουσίν των μετὰ τῶν Φράγγων κατὰ τινα ἑορτὴν πλησίον τοῦ Νικλίου, καὶ ἀπήτησεν ἱκανοποιήσιν δι' αὐτό. Ταύτην μὴ λαμβάνων, ἐνῆδρευσεν μὲ 1500 στρατιώτας πλησίον τοῦ τόπου, ὅπου ἤθελε νὰ συγκρουσθῇ μετὰ τῶν Φράγγων. Κατὰ τὸ προδιαγεγραμμένον σχέδιον οἱ πρὸς σύγκρουσιν ὠρισμένοι ἐκλεκτοὶ στρατιῶταί του θὰ ἀπεσύροντο μετὰ βραχεῖαν συμπλοκὴν πρὸς τὸ μέρος τῆς ἐνέδρας καταδιωκόμενοι ὑπὸ τῶν ὑπὸ τῆς νίκης μεθυσμένων Φράγγων τοῦ φρουρίου Νικλίου, ὅπερ καὶ ἐγένετο. Τότε ὅμως, ἐμφανισθέντων τῶν ἐνεδρευόντων Βυζαντινῶν, οἱ διωκόμενοι μετεβλήθησαν αἰφνιδίως εἰς διώκοντας, καὶ συγχρόνως μὲ τοὺς Φράγγους ἔφθασαν εἰς τὸ ἀνοικτὸν φρούριον, ὅπερ καί, συνεισελθόντες, κατέλαβον ὀριστικῶς.

Ὁ στρατηγὸς τοῦ Μυστρᾶ, πληροφορηθεὶς περὶ τῆς ἔξ ἀπροόπτου καταλήψεως τοῦ Νικλίου, ἔσπευσε μετὰ μεγάλου στρατοῦ εἰς τὴν μόλις ἀλοῦσαν πόλιν, ἵνα κατακτήσῃ αὐτὴν τελείως καὶ ἐπιχειρήσῃ ἀπ' αὐτῆς γενικὴν ἐφοδὸν κατὰ τῶν Φράγγων. Οἱ Φράγγοι φυσικὰ ἀπεπειράθησαν νὰ ἀρπάσσουν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς τὸ Νικλίον, τὸ ὁποῖον εἶχε καταληφθῇ τόσον ἐπινει-

¹ Ἀνεκοινώθη ἐν συνεδριάσει τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τὴν 24 Νοεμβρίου 1933.

² Libro de los Fechos etc. ed. Morel-Fatio, Genève 1885, σ. 103-106.

δίστως δι' αὐτούς. Ὁ μαρισκάλκος λοιπὸν Νικόλαος de St. Omer παρουσιάσθη μεθ' ὅλου τοῦ Φραγγικοῦ στρατοῦ πρὸ τῶν τειχῶν τοῦ Νικλίου, μὴ κατορθώσας ὁμως νὰ ἐπιτύχῃ τίποτε κατὰ τῆς ἰσχυρᾶς Βυζαντινῆς φρουρᾶς, ἐπανῆλθεν εἰς τὰ μεθόρια φρουριά του ἄπρακτος.

Μετὰ ταῦτα ὁ στρατηγὸς τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἐκράτησε πολὺν καιρὸν τὴν φρουρὰν εἰς τὸ Νίκλιον. Βλέπων, ὅτι τοῦτο, ἐν πεδιάδι κείμενον, ἔχει δυσχερῆ θέσιν πρὸς ἄμυναν, κατέστρεψε καὶ κατηδάφισεν αὐτό, ἀντὶ δὲ τούτου ἱδρυσεν δύο ἰσχυρὰ φρούρια πλησίον ἐπὶ τῶν ὁρέων, τῶν ὁποίων, κατὰ τὸ χρονικόν, τὸ πρῶτον Μυκλί, τὸ δὲ δεύτερον Σερίανα ὠνομάσθη, καὶ ἔπειτα διώρισε νὰ μεταβῶσιν οἱ στρατιῶταί του εἰς τὰ σύνορα, διὰ νὰ πολεμήσουν κατὰ τῶν Φράγγων.

Ὁ πυρὴν ταύτης τῆς ῥωμαντικῶς διακοσμηθείσης διηγήσεως εἶναι ἀληθής. Τὸ λεγόμενον, ὅτι τὸ ὑψηλὰ κείμενον Μουχλίον εἶχε κτισθῆ πρὸς ἀναπλήρωσιν τοῦ ἐν μέσῳ πεδιάδος εὐπροσίτου Νικλίου, ἀνταποκρίνεται τελείως εἰς τὸ πνεῦμα τῆς πολεμικῆς μεθόδου τῶν τότε ἐν Πελοποννήσῳ Βυζαντινῶν καὶ Φράγγων.

Κατὰ τὰς μάχας ὄντως, τὰς ὁποίας ἀμφοτέροι διεξῆγον μετ' ὀλίγου στρατοῦ, ἐζήτησαν ἀρωγὴν εἰς τοὺς δυσβάτους βράχους τῶν ὁρέων, ὅπου ἡδύναντο νὰ ἀνθίστανται ἐπιτυχῶς καὶ διαρκῶς διὰ δρακὸς πολεμιστῶν κατὰ ἐχθροῦ ὥς πρὸς τὸν ἀριθμὸν πολὺ ὑπερεπερὺντος.

Κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως¹ οἱ Φράγγοι, ὅτε κατὰ τὸ 1265, μετὰ τὴν πρώτην ἀτυχὴ εἰς Πρινίτζαν σταματηθεῖσαν ἔφοδον τῶν Βυζαντινῶν ἐπεχείρησαν ἀντεπεξοδὸν τινα κατὰ τῆς πόλεως τῆς Λακεδαιμονίας, εὗρον ταύτην παντελῶς κενήν, τοῦ περισσοτέρου μέρους τῶν κατοίκων μετοικισθέντος εἰς τὸ ὑψηλὰ κείμενον φρούριον τοῦ Μυστρᾶ. Συνεπεία τῆς μετοικήσεως ταύτης ἐπῆλθε τελεία πτώσις τῆς πρότερον εὐδαίμονος πόλεως τῆς Λακεδαιμονίας, συγχρόνως δὲ ἡ ἀνάδειξις τοῦ δυσπροσίτου Μυστρᾶ εἰς πρωτεύουσαν τῆς χώρας.

Μὲ τὸ Νίκλιον καὶ τὸ Μουχλίον συνέβη ἀκριβῶς ὅ,τι μὲ τὴν Λακεδαιμονίαν καὶ τὸν Μυστρᾶν. Τοῦτο ἐκφράζει καθαρὰ ὁ Λαόνικος Χαλκοκανδήλης, ὅστις τὸ Μουχλίον ὥς τῆς Τεγέης πόλιν ἐρμηνεύει², δηλῶν τὸ Νίκλιον διὰ τοῦ ὀνόματος τῆς προϋπαρχούσης ἀρχαίας πόλεως τῆς Τεγέης.

Ὡς πρὸς τὴν κατεδάφισιν τῶν τειχῶν τοῦ Νικλίου παρατηροῦμεν ὅτι αὕτη δὲν ἦτο πλήρης· δὲν δύναται δηλαδὴ νὰ γίνῃ λόγος περὶ τελείου ἀφανισμοῦ τῶν τειχῶν ἐκείνων, τῶν ὁποίων σπουδαῖα ἐρεῖπια σφῶνται καλῶς καὶ σήμερον γύρο τῆς ἐκκλησίας Παλαιοεπισκοπῆς, ὀλιγώτερον μὲν πρὸς βορρὰν καὶ τὸν νότον, περισσότερον δὲ πρὸς δυσμὰς καὶ πλεῖστον πρὸς ἀνα-

¹ Buchon, Recherches historiques (I Paris 1845) σ. 189. Πβλ. τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ἔκδ. F. Schmitt (Methuen, 1904) σ. 365 (P 5600 - 19).

² Τόμ. II. pars post. σ. 206¹⁹ ἔκδ. Darkó,

τολάς, ὅπου τὸ τεῖχος ἐκ πολυγώνων λίθων καὶ ἐνίοτε πλίνθων κατασκευασθὲν ἔχει πλάτος 2 μ. καὶ ὕψος ἐνιαχοῦ 5 μ. Ὁ Βυζαντινὸς δὴλα δὴ στρατηγὸς μετεκόμισεν ἐκ τοῦ Νικλίου τὴν φρουρὰν καὶ τοὺς μηχανὰς εἰς τὸ Μουχλίον, τὰ τεῖχη ὅμως αὐτοῦ ἀφῆκε σχεδὸν ἄθικτα ἐγκαταλιπὼν αὐτὰ εἰς τὴν τύχην των. Τὴν παραμονὴν μέρους τῶν κατοίκων εἰς τὴν ἀφρούρητον πόλιν τοῦ Νικλίου πιστοποιεῖ ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ ὑπαρξίς τῆς ἐκκλησίας Παλαιοεπισκοπῆς, ἡ ὁποία ἀπετέλει ἀδιαλείπτως ὄχι μόνον τὸ κέντρον τοῦ φρουρίου, ἀλλὰ καὶ τὴν πρωτεύουσαν τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Νικλίου καὶ ἡ ὁποία ἵστατο καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ὀρθία καὶ μέχρι σήμερον δὲ ἀνακαινισθεῖσα τῷ 1886, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Λαόνικος βεβαιῶν τὴν ἀπότοῦ Μουχλίου κεχωρισμένην ὑπαρξιν συνοικισμού τινος εἰς Τεγέην (Νίκλιον) κατὰ τὴν XV ἑκατονταετηρίδα ¹.

Τὸ φρούριον Νίκλι, τοῦ ὁποίου τὰ τεῖχη σφύζονται μερικῶς, ὅπως εἵπομεν, καὶ σήμερον, ἤρχισε νὰ χάνῃ τὴν παλαιότεραν σημασίαν του ὡς κεντρικοῦ σημείου τῶν εἰς Ἀργος, Κόρινθον καὶ τὰ Σκορτὰ (δηλ. τὴν Γορτυνίαν) φερόντων δρόμων ἥδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγγοκρατίας. Οἱ Φράγγοι δηλαδὴ ἐθεώρησαν, ὅτι ἡ Ἀρκαδία μὲ τὰ Σκορτὰ ἠδύναντο νὰ ὑπερασπισθοῦν καλλίτερον ἀπὸ τὴν Ἀράχοβαν τὴν εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Πάρνωνος κειμένην ἢ ἀπὸ τὸ Νίκλιον, καὶ διὰ τοῦτο μετέφερον ἐκεῖ, ἥδη κατὰ τὸ 1269, ἰσχυρὰν ἱππικὴν στρατιωτικὴν φρουρὰν, ἡ ὁποία ὡς τὸ πλεῖστον πρὸς νότον ἐπεκταθεῖσα ἀπετέλεσε τὴν προφυλακὴν τῶν Φράγγων κατὰ τοῦ Μυστρᾶ ². Ἡ Ἀράχοβα δὲν ἦτο φρούριον, καλῶς ὅμως εἶχεν ἀσφαλίσαι τὴν θέσιν της Φλωρέντιος ὁ Ἐννεγαυικὸς διὰ τῆς κτίσεως ὑψηλοῦ κάστρου πλησίον αὐτῆς κατὰ τὸ 1292, τὸ ὁποῖον St. George (Ἅγιος Γεώργιος) ὠνομάσθη ³.

Οἱ Βυζαντινοὶ τοῦ Μυστρᾶ, οἱ ὁποῖοι τότε πολὺ εὐφυῶς καὶ δεξιῶς εἶχον χρησιμοποιεῖσι τὴν μεταξὺ τῶν Φράγγων Βαρώνων ἔριδα ὡς καὶ τὴν ἀπουσίαν τοῦ Φλωρεντίου εἰς Ἰταλίαν, κατέλαβον πολὺ ταχέως καὶ τὸ Νίκλι καὶ τὸν Ἅγιον Γεώργιον. Ἡ μέθοδος, διὰ τῆς ὁποίας οἱ Βυζαντινοὶ τὰ δύο φρούρια κατέλαβον, εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν ἐφαρμοσθεῖσαν ὡς πρὸς τὸ Νίκλιον· τὰ κατέλαβον δηλαδὴ ἄνευ πολιορκίας δι' ὀλίγου στρατοῦ καὶ δι' ἀπάτης. Ἡ κατάληψις τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ⁴ ἐγένετο ὡς ἑξῆς. Οἱ Βυζαντινοὶ ἔκαμαν

¹ Τὸ Π. 2, σ. 215₁₇· οἱ Τοῦρκοι - - ἐβουλεύοντο, - - εἴτε καὶ διελαύνουσιν ἅπαντες - - ἰθὺς τῆς Τεγέης ἐπὶ Μουχλὴν. Τόμ. Π, 2, σ. 227₂₀; ὡς δὲ ἐς Τεγέαν ἀφίκετο, ἐνταῦθα τὸν μὲν Ἀσάνην ἐς φυλακὴν ἐποίησατο (δηλ. ὁ βασιλεὺς Μεχμέτης).

² Ἐκεῖσε τοὺς ἐδιόρθωσεν νὰ κατοικοῦν καὶ στήκουν εἰς τὸ χωρίον, τὸ λέγουσιν Ἀράχοβαν μεγάλην.

Χρον. τοῦ Μορ. στίχ. 7200 (σελ. 466 Schmitt), Πβλ. καὶ τὸ Livre de la Conquete σ. 236, Buchon.

³ Libro de los Fechos etc. σ. 103.

⁴ Livre de la Conquete, σελ. 381.

συμφωνίαν μετὰ τοῦ κελλαρίου τοῦ φρουρίου, ὃ ὁποῖος μίαν νύκτα κατέβαλε κλίμακας ἀπὸ τῶν τειχῶν δι' ὀλίγους ἐπιλέκτους τῶν Βυζαντινῶν. Αὐτοί, ἀναβάντες εἰς τὸ τεῖχος, ἐφόνευσαν τοὺς φύλακας καὶ ἤνοιξαν τὴν πύλην, διὰ τῆς ὁποίας εἰσῆλθεν εἰς τὸ κάστρον ὅλος ὁ Βυζαντινὸς στρατός. Ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς Κουγκέστας γνωρίζομεν καλῶς τὸ ὄνομα τοῦ Βυζαντινοῦ στρατηγοῦ, ὃ ὁποῖος κατέλαβε τὸν Ἅγιον Γεώργιον. Ἦτο ὁ Λέων Μαυροπαπᾶς, γόνος εὐγενοῦς οἰκογενείας, ἡ ὁποία εἶχε μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὸν Μυστράν.

Τὸ ὄνομα τοῦ κατακτητοῦ τοῦ Νικλίου δὲν παραδίδεται εἰς τὸ Ἀραγωνικὸν Χρονικόν, ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα ὅμως τῶν μεθόδων καὶ ἀπὸ τὴν μικρὰν χρονολογικὴν ἀπόστασιν τῶν δύο γεγονότων, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν πολὺ πιθανῶς, ὅτι ὁ ἴδιος Μαυροπαπᾶς ἔλαβε μέρος εἰς τὴν κατάκτησιν τοῦ Νικλίου καὶ κατόπιν εἰς τὴν ἵδρυσιν τοῦ φρουρίου Μουχλίου.

Ὁ Φλωρέντιος ἐπεχείρησε νὰ ἀνακτήσῃ τὸν Ἅγιον Γεώργιον ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, δὲν τὸ ἐπέτυχεν ὅμως. Μόλις κατῶρθωσε νὰ κατασκευάσῃ ἓν νέον φρούριον, τὸ Beaufort (Ὡραιόκαστρον) καλούμενον, ἀντὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀπέναντι αὐτοῦ εἰς τὴν κορυφὴν μεγάλου βουνοῦ (Condiny ὀνομάζεται αὐτὸ εἰς τὸ βιβλίον τῆς Κουγκέστας σελ. 385, Buchon), τὸ ὁποῖον ἔκειτο εἰς τὸν κατὰ τὰ Σκορτὰ φέροντα δρόμον. Ὁ Φλωρέντιος ἐγκατέστησεν ἰσχυρὰν στρατιωτικὴν φρουρὰν εἰς τὸ Beaufort, συγχρόνως δὲ μετέστησεν τὴν ἱππικὴν φρουρὰν τῆς Μεγάλης Ἀράχovas εἰς Βέρβαιναν. Τότε ἤρχισεν ὁ πόλεμος μεταξὺ Φλωρεντίου καὶ τῶν Ἑλλήνων, ὃ ὁποῖος διήρκεσε ἑπτὰ ἔτη καὶ περισσότερον, que il avoit duré sept ans et plus, ὅπως τὸ βιβλίον τῆς Κουγκέστας λέγει (σελ. 385).

Ἡ ἄλωσις τοῦ Νικλίου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀραγωνικοῦ Χρονικοῦ, ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω, ὥς ἀρχὴ τῆς συγχύσεως τῆς εἰρήνης τῆς συνομολογηθείσης μεταξὺ τοῦ Φλωρεντίου καὶ τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου II. Τὸ ἴδιον λέγει τὸ βιβλίον τῆς Κουγκέστας περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν κατακτήσεως τοῦ φραγκικοῦ φρουρίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἀμφότεραι αἱ διηγήσεις ἀναφέρονται εἰς στενῶς συνδεδεμένα καὶ χρονολογικῶς ἐγγίζοντα γεγονότα, ἔαν μὴ πρέπη νὰ θεωρηθῶσιν ὥς διτταὶ ἔξιστορήσεις ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ συμβεβηκότος, ὅπως ἐνίστε δισχυρίζονται¹. Ὁ Buchon² καὶ ὁ Hopf³ ὀρίζουν ἀμφότερα τὰ γεγονότα ὥς συμβάντα κατὰ τὸ 1296. Τοῦναντίον ὁ χρονολογικὸς πίναξ εἰς τὸ βιβλίον τῆς Κουγκέστας, ὃ ὁποῖος παραδίδεται εἰς τὸ χειρόγραφον τῶν Bruxelles, χρονολογεῖ τὴν ἄλωσιν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου δητῶς κατὰ τὸ 1294⁴.

¹ Rennel Rodd, The princes of Achaia and the Chronicles of Morea, II, 31.

² Πβλ. τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου τῆς κουγκέστας.

³ Geschichte Griechenlands I, 346 (Ersch Grubers Realencyclopädie).

⁴ Buchon, Rech. hist. I, 471 - 7.

Ὁ ὀρισμὸς οὗτος θὰ καθίστατο ἀμφίβολος ἐκ τοῦ ὅτι ἡ διάρκεια τῆς συγχρόνως συγχυθείσης εἰρήνης τοῦ Φλωρεντίου μετὰ τῶν Βυζαντινῶν ἦτο ἐπταετής, ὃ δὲ Φλωρέντιος μόνον τῷ 1290 ἤρχισε νὰ κυβερνᾷ τὸν φραγκικὸν Μορέαν. Ὁ ἀριθμὸς ἐπτὰ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐρμηνευθῇ ἐνταῦθα αὐτολεξεί καὶ κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ βιβλίου τῆς Κουγκέστας, διότι ὁ Φλωρέντιος ἦτο μόνον 7 ἔτη πρῆγκις τοῦ Μορέως 1290-1296, ἐν ᾧ ἡ εἰρήνη διήρκεσε κατὰ περισσότερον. Αἱ ἐχθροπραξίαι μετὰ τοῦ Φλωρεντίου καὶ τῶν Βυζαντινῶν ἤρχισαν ἤδη μετὰ τὴν σύμπραξιν αὐτοῦ εἰς τὸν ἡπειρωτικὸν πόλεμον (1292), κατὰ δὲ τοὺς ἀμέσως πρὸ τῆς κυβερνήσεως αὐτοῦ χρόνους δὲν παραδίδεται ὑπὸ τῶν πηγῶν σπουδαιότερος πόλεμος Φράγγων καὶ Βυζαντινῶν. Λοιπὸν τὴν ἀρχὴν τῆς διαρκοῦς εἰρήνης δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν ἀπὸ τῶν πρὸ τοῦ Φλωρεντίου ἐτῶν, ἐπομένως ἡ ἄλωσις τοῦ Νικλίου καὶ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἡδύνατο νὰ γίνῃ πράγματι τῷ 1294.

Ὅτι ἡ ἄλωσις τοῦ Νικλίου συνέβη πρὸ τοῦ 1295, ἔχομεν τὴν ἐξῆς σοβαρὰν ἀπόδειξιν. Τότε δηλαδή, ἡ πιθανώτερον κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος, κατέλαβον οἱ Βυζαντινοὶ τὸ φρούριον τῶν Καλαβρύτων ἀπὸ τῶν Φράγγων, διότι ὁ Φώτιος ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος κατέσφαξε τὸν δεσπότην τῆς Βοστίτζης, τὸν Charpigny, κατῆλθεν ἀπὸ τῶν Καλαβρύτων μεθ' ὅλης τῆς φρουρᾶς τῆς πόλεως ἐκείνης, ἵνα ἐνεργήσῃ τὴν σφαγὴν, ἡ ὁποία ὑπὸ τοῦ Horf πολὺ ἀκριβῶς τίθεται εἰς τὸ 1295¹. Ἦσαν λοιπὸν τότε τὰ Καλάβρυτα εἰς τὴν ἀσφαλῆ κατοχὴν τῶν Βυζαντινῶν. Ἐπίσης ἡ ἄλωσις τοῦ Νικλίου, κατὰ τὸ Ἀραγωνικὸν Χρονικόν, συνέβη πρὸ τῆς κατακτήσεως τῶν Καλαβρύτων. Τοιοῦτοτρόπως δικαιολογεῖται ἡ χρονολογία τοῦ πίνακος τῆς Κουγκέστας (1294) ἐν σχέσει μὲ τὴν ἄλωσιν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ὁ ὁποῖος σχεδὸν συγχρόνως μετὰ τοῦ Νικλίου εἶχε κατακτηθῇ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν. Τοῦτο ὑποστηρίζεται καὶ ὑπὸ τῆς διηγέσεως τῶν ἐγγράφων τῆς Νεαπόλεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Φλωρέντιος κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἔφερε 200 ἱππότητας ἀπὸ τὴν Νεάπολιν, προφανῶς διὰ τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Βυζαντινῶν τοῦ Μυστρᾶ².

Τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1294 καὶ 1295 δυνάμεθα ν' ἀποκαταστήσωμεν ὥς ἐξῆς: Πρῶτον κατέλαβον οἱ Βυζαντινοὶ διὰ τῆς γνωστῆς ἀπάτης τὸ Νίκλιον, τὸ ὁποῖον ὁ μαρεσκάκος St. Omer III ματαίως ἐπεχείρησε ν' ἀνακτήσῃ. Ἀμέσως μετὰ ταῦτα ἔγινεν ἡ κτίσις τοῦ Μουχλίου καὶ τῶν Τζεπιανῶν, ὥς καὶ ἡ ἐκκένωσις τοῦ Νικλίου. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος εἶχε καταλάβει ὁ Μαυροπαπᾶς τὸν Ἀγιον Γεώργιον. Ὁ Φλωρέντιος ἀρτίως ἐπιστρέφων ἀπὸ τῆς Νεαπόλεως δὲν ἐπέτυχεν ν' ἀνακτήσῃ αὐτὸν καὶ ἔδρευεν ἀντὶ τούτου τὸ φρούριον τοῦ Beaufort. Συγχρόνως κατέλαβον οἱ Βυζαντινοὶ τὰ Καλάβρυτα ἀπὸ τοὺς de Tournay.

¹ Horf, G. Gr., I, 344 Livre de la Conqueste σ. 334 καὶ Ἀραγωνικὸν Χρονικόν σ. 106, ὅπου ἡ πόλις τῶν de Tournay ἐσφαλμένως ὀνομάζεται Chalandritza, ἀντὶ Calavryta.

² Horf, G. Gr., I, 344.

Τὸ ἔτος 1294 ἦτο πολὺ κρίσιμον διὰ τὸν Φλωρέντιον. Οἱ ὑπήκοοι αὐτοῦ παρεπονοῦντο εἰς τὴν Νεάπολιν διὰ τὴν ἀφαίρεσιν καὶ τὴν εἰς ἄλλους παράδοσιν τῶν φεουδῶν των. Δι' αὐτὸ ὁ ῥήξ Κάρολος ἐκάλεσε τὸν Φλωρέντιον εἰς ἐξέτασιν καὶ συγχρόνως εἶχε παραδώσει τὰ ἀνώτατα φεουδαλικά δίκαια πάσης τῆς Ῥωμανίας (Ἀχαΐας, Ἀθηνῶν, Ἡπείρου, Κερκύρας, Ἀλβανίας κτλ.) εἰς τὸν υἱὸν τοῦ τὸν Φίλιππον τὸν Ταραντινόν. Ὁ Φλωρέντιος ὅμως δὲν ἤθελε νὰ δώσῃ τὸν φεουδαλικὸν ὄρκον εἰς αὐτόν, τὸν ὁποῖον δὲν ἀνεγνώριζεν ὑπέρτερόν του κατὰ βαθμὸν. Ἐνεκα διευθετήσεως τῶν σοβαρῶν τούτων ζητημάτων ἔπρεπε νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Νεαπόλεως ὁ Φλωρέντιος¹, τοῦ ὁποίου τὴν ἀπουσίαν καὶ τὰς πολλὰς δυσχερείας οἱ Βυζαντινοὶ δεξιῶς ἐχρησιμοποίησαν, ὅπως εἶδομεν, πρὸς ἐπέκτασιν τῶν κατακτήσεών των εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Παρ' ὅλα ταῦτα ἡ θέσις τοῦ νεοκτίστου Βυζαντινοῦ φρουρίου Μουχλίου ἦτο ἀρκετὰ ἐπικίνδυνος. Πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὸ Ἄργος καὶ Ναύπλιον, πρὸς βορρᾶν εἰς τὴν Κόρινθον, πρὸς δυσμὰς εἰς τὴν Βελιγοστήν καὶ πρὸς μεσημβρίαν εἰς τὸ Beaufort εἶχον ἐγκατασταθῇ οἱ Φράγγοι. Τοιουτοτρόπως δὲ ἦτο ἀπὸ ὅλας τὰς πλευρὰς περικεκλησμένοι ὑπὸ τῶν Φράγγων.

Τὸ Μουχλί εἶχε δύο σοβαρὰς ἀποστολὰς νὰ ἐκπληρώσῃ εἰς ταύτην τὴν πολὺ δύσκολον θέσιν του.

Ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶχε τὸν προορισμὸν νὰ ἐποπτεύῃ τοὺς εἰς Ἄργος, Κόρινθον καὶ τὰ Σκορτὰ φέροντας δρόμους καὶ τοιουτοτρόπως ν' ἀσφαλίζῃ τὸν Μυστράν κατὰ τῶν ἀπὸ βορρᾶ ἐπιδρομῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ χρησιμεύῃ ὡς σφὴν μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν κτήσεων τῶν Φράγγων καὶ νὰ ἐμποδίζῃ τὴν ἔνωσιν τῶν δύο μερῶν.

Μετὰ ποίας ἐπιτυχίας κατῴρθωσε τὸ Μουχλίον νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτοὺς τοὺς δύο προορισμοὺς του, βλέπομεν ἀρκετὰ καλὰ ἀπὸ τὰς προόδους, τὰς ὁποίας ἔκαμαν οἱ Βυζαντινοὶ κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίαις τῆς δεκάτης τετάρτης ἑκατονταετηρίδος. Μέχρι τέλους δηλὰ δὴ τοῦ προηγουμένου αἰῶνος οὗτοι εἶχον γίνεи κύριοι, ἐκτὸς τῶν πλεονεκτιμάτων τοῦ ἔτους 1294, μόνον τῆς Μονεμβασίας, τοῦ Μυστρά, τῆς Μαΐνης, τοῦ Γερακίου καὶ τοῦ Γαρδικίου². Κατὰ τὸν μεσημβρινὸν τοῖχον τοῦ Νάρθηκος τῆς Παναγίας τοῦ Βροντοχίου, τῆς Ἀφεντικῆ λεγομένης εἰς τὸν Μυστράν, ἀνοίγεται μία μικρὰ αἵθουσα, ἡ ὁποία ἔχει ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς τὰ ἀντίγραφα τεσσάρων ἐκτεταμένων περγαμηνῶν, δηλαδὴ τέσσαρα χρυσόβουλλα τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου II καὶ Μιχαὴλ IX τοῦ Παλαιολόγου, τὰ προνόμια τῆς μονῆς Βροντοχίου ἐπικυρούντων³.

¹ Hopf, G. Gr. I, 343.

² Livre de la Conquete σ. 387.

³ Ἐπιθι Millet BCH, 23 (1899) σ. 100 - 118. Πβλ. Livre de la Conquete 477 καὶ Ἀραγωνικὸν Χρονικὸν 140.

Ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔγγραφα φαίνεται σαφέστατα, ὅτι ἀπὸ τοῦ 1302 μέχρι τοῦ 1322 οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον κατακτήσει τὴν Ἀνδροῦσαν τῆς Μεσσηνίας, ὅλα τὰ Σκορτὰ μετὰ τῆς Καρτυαίνης, Ἄκοβας καὶ Πολυφέγγους, τὸ μεγαλειέτερον μέρος τοῦ Βλιζιρίου (δηλ. τῆς Τριφυλίας) ὥς καὶ τὸν Ἅγιον Γεώργιον καὶ τὸ Beaufort εἰς τὰ σύνορα τῆς Λακεδαιμονίας. Διὰ τῶν κατακτήσεων τούτων ἔγιναν οἱ Βυζαντινοὶ κύριοι τοῦ μεγαλειέτερου μέρους τῆς Πελοποννήσου· οἱ Φράγγοι ἐκράτησαν μόνον τὸ μικρότερον μέρος, δηλαδὴ τὸ Ἄργος, τὴν Κόρινθον, τὴν Ἀχαΐαν καὶ τὴν Καλαμάταν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω βλέπει τις τὴν τακτικὴν, τὴν ὁποίαν οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον ἐφαρμόσει κατὰ τὴν σειρὰν τῶν πολεμικῶν ἐφοδῶν τῶν κατὰ τῶν Φράγγων. Προσεπάθησαν νὰ καταλάβουν τὰ κεντρικὰ μέρη τῆς Πελοποννήσου καὶ νὰ κατασκευάσουν ἐκεῖ ἰσχυρὰς πολεμικὰς βάσεις, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἄμυναν κατὰ τῶν Φραγγικῶν ἐφοδῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν περαιτέρω ἐπιθέσεων κατὰ τῶν παραλίων κτημάτων τῶν Φράγγων.

Εἰς ταύτην τὴν ἀδιάλειπτον πάλην τὸ Μουχλίον ὑπηρετήσεν ἄριστα. Εἶχε κλείσει τοὺς εἰς Ἄργος καὶ Κόρινθον φέροντας δρόμους καὶ ἡμπόδιζε τοὺς βορειοανατολικῶς ἰδρυμένους Φράγγους νὰ προσβάλλουν τὰ νῶτα τῶν Βυζαντινῶν τῶν βαθμιαίως κατὰ τῶν δυτικῶν μερῶν προοδευόντων. Αὕτη ἡ πάλη μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν καὶ Φράγγων διήρκεσε περισσότερον ἢ ὅσον ἔπρεπε χρόνον, διότι αἱ ἐσωτερικαὶ εἰς τὸ Βυζάντιον διαμάχαι καὶ αἱ καταστροφαί, τὰς ὁποίας εἶχον προξενήσει εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος οἱ ὑπηρετοῦντες εἰς αὐτὸ ξένοι μισθοφόροι, οἱ Καταλανοὶ καὶ οἱ Τοῦρκοι, ἡμπόδιζον μίαν δραστηριωτέραν ἐνέργειαν καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τῆς XIV ἑκατονταετηρίδος οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον χάσει στιγμιαίως μερικὰς τῶν προτέρων κατακτήσεων τῶν, π.χ. τὸ Πολύφεγγον καὶ τὸ Bucelet (Ἀράκλοβον), τὸ Μουχλίον ὅμως ἔμεινεν ἀδιαλείπτως εἰς τὴν ἀσφαλῆ κατοχὴν τῶν. Ἐχει δηλαδὴ μεγάλην σημασίαν δι' ἡμᾶς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τοὺς φεουδαλικούς καταλόγους τῶν Φράγγων τοῦ Μορέως τῶν ἐτῶν 1364 καὶ 1391 οὐδαμοῦ τὸ Μουχλίον ἀναφέρεται ὡς Φραγγικόν¹. Τοῦναντίον ἔχομεν μίαν ἔμμεσον καὶ ἑτέραν ἄμεσον ἀπόδειξιν, ἥδη ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς XIV ἑκατονταετηρίδος, περὶ τοῦ ὅτι τότε ἀσφαλῶς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν κατείχετο τὸ Μουχλίον. Κατὰ τὸ 1302 δηλαδὴ κατὰ Buchon², ἢ κατὰ τὸ 1304 κατὰ Hopf³, ὅτε οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες τῶν Σκορτῶν ἐπανεστῆσαν κατὰ τοῦ Φιλίππου ντὲ Σαβωΐα, ἕνεκα φορολογικῶν ζητημάτων, ὁ εἰς συμμαχίαν αὐτῶν προσκληθεὶς στρατηγὸς τοῦ Μυστρᾶ εἶχε συναθροίσει τοὺς στρατιώτας του ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ Βυζαντινοῦ

¹ Rech. hist. I, 425, 472.

² G. Gr. I, 362.

³ Tables des fiefs de la Morée etc. ἔκδ. Hopf, Ch G R, 226, 229.

Μορέως εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Νικλίου καὶ ἀπ' ἐκεῖ ὠδήγει αὐτοὺς κατὰ τῶν εἰς Σκορτὰ Φραγγικῶν φρουρίων. Φυσικὰ δὲν ἠδύνατο νὰ κάμῃ τοῦτο, ἐὰν τὸ Νίκλιον ἦτο τότε Φραγγικόν. Τοῦτο ἔπρεπε νὰ εὕρισκετο τότε εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὁποῖοι — ὅπως ἀνωτέρω εἶδομεν — συγχρόνως μετὰ τῆς κατακτῆσεως τοῦ Νικλίου εἶχον ἰδρύσει καὶ τὸ Μουχλίον. Ἐπ' ἴσης ἔχομεν μίαν ἄμεσον πληροφορίαν ἀλλαχόθεν, ὅτι τὸ Μουχλίον ἦτο τελεία Ἑλληνικὴ πόλις κατὰ τὸ ἔτος 1315. Ὅπως λέγει τὸ τότε ἐκδεδομένον χρυσό-βουλλον¹ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου II τοῦ Παλαιολόγου, ἡ ἐν Μυστρᾷ μονὴ τοῦ Βροντοχίου κατεῖχεν ἐν μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τῶν ἁγίων Θεοδώρων καὶ ἐπιλεγόμενον τοῦ Βροντοχίου εἰς τὸ Μουχλίον. Τὸ προνόμιον τοῦτο εἶχεν ἐπικυρωθῇ εἰς τὸ 1319 διὰ τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Μιχαὴλ IX².

Τὸ Μουχλίον δὲν μνημονεύεται οὐδαμοῦ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἱστοριογράφων καὶ χρονογράφων μεταξὺ τῶν πόλεων ἐκεῖνων³, τὰς ὁποίας οἱ Τοῦρκοι, κατ' ἐξοχὴν ὁ Ἰαγούπης καὶ Βρενέζης, εἶχον λεηλατήσει καὶ προσκαίρως καταλάβει κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τῆς XIV ἑκατονταετηρίδος, δὲν ἥλλαξε λοιπὸν αὐτὸ τὸν Βυζαντινὸν δεσπότην του κατὰ τοὺς πολλοὺς καὶ περιπετειώδεις πολέμους τῆς XIV ἑκατονταετηρίδος.

Οἱ προεστῶτες τοῦ Μουχλίου εἶχον ἀρκετὰ μεγάλην αὐτονομίαν εἰς τὴν ἰσχυρὰν θέσιν των κατὰ τὸ ἀπὸ τῶν Φράγγων κληρονομηθὲν καὶ εἰς τοὺς Ἑλληνας εὐρὼς διαδεδομένον φεουδαλικὸν σύστημα. Οὕτως, ὅπως Βενετικά ἔγγραφα ἀποδεικνύουν, ὁ τοποτηρητὴς τοῦ Μουχλίου, παρὰ τὴν ἔντονον διαμαρτυρίαν τῆς Βενετίας καὶ τὴν ῥητὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ δεσπότη του, Θεοδώρου I⁴, εἶχεν αἰχμαλωτίσει, ἔνεκα χρέους, τὸν ἀδελφὸν τοῦ ἐν Ναυπλίῳ ἐξουσιαστοῦ Aporito Catello καὶ δὲν ἀφῆκεν αὐτὸν ἐλεύθερον.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ XV αἰῶνος τὸ Μουχλίον ἐξηκολούθει νὰ ἐκπληρῶνῃ τοὺς γνωστοὺς σοβαροὺς προορισμούς του. Ἐχομεν ἐπ' ἴσης ἀπὸ Βενετικά ἔγγραφα νέαν ἀπόδειξιν, ὅτι τὸ Μουχλίον ὑπῆρξε καὶ τότε ὄχι μόνον τὸ προπύργιον τοῦ ἐν Μυστρᾷ κέντρου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰσχυροτέρα πολεμικὴ βάση κατὰ τῶν Φράγγων καὶ κατὰ πάντων τῶν ἀπὸ τῶν βορείων μερῶν τῆς Πελοποννήσου ἀπειλούντων πολεμίων. Πληροφορούμεθα ἐξ αὐτῶν τῶν ἐγγράφων ὅτι τῷ 1417, ὅτε οἱ Παλαιολόγοι ἐπεχείρησαν πολεμικὴν ἔφοδον κατὰ τῶν Φράγγων πρὸς πλήρη ἀνάκτησιν τοῦ Μορέως, τὸ κύριον τμήμα τοῦ Βυζαντινοῦ στρατοῦ ἐστρατοπέδευεν ὑπὸ τὴν στρατηγίαν Ἰωάννου τοῦ νεωτέρου αὐτοκράτορος εἰς τὸ Μουχλίον⁵. Οἱ Βυζαντινοὶ δηλαδὴ,

¹ BCH, 23, σ. 103.

² BCH, 23, σ. 110.

³ Πβλ. Λαόνικον, I, 90-92 ἐκδ. Dark ὁ, Φραντζῆν σ. 83, ἐκδ. Βόννης.

⁴ Hopf, G. Gr. II, 64.

⁵ Hopf, G. Gr. II, 78.

μετὰ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Ι ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰρηνεύοντες, εἶχον τότε ἐλευθέραν χεῖρα εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Ὅτε κατὰ τὰ μέσα τοῦ XV αἰῶντος οἱ Παλαιολόγοι ἐπέτυχον νὰ κυριεύσωσι σχεδὸν ὅλην τὴν Πελοπόννησον, ἐκτὸς ὀλίγων παραλίων πόλεων ὑπὸ τῶν Βενετῶν κατεχομένων, πάλιν οἱ τοποτηρηταὶ Δημητρίου τοῦ Παλαιολόγου ἀπὸ τοῦ Μουχλίου διαρκῶς ἠγόχλουν τὰ ἐν Ἀργεὶ καὶ Ναυπλίῳ κτήματα τῶν Βενετῶν ἐπὶ τῷ σκοπῷ ν' ἀποκρούσουν ἀπ' ἐκεῖ τελείως αὐτοὺς. Φαίνεται τοῦτο καλῶς ἐκ τῶν πολλῶν διαμαρτυριῶν, τὰς ὁποίας ἔκαμεν ἡ Βενετία πρὸς τοὺς Βαζαντινοὺς αὐτοκράτορας καὶ δεσπότης τοῦ Μορέως διὰ τὰς ἐπανεπιλημμένας παραβιάσεις τῆς κεφαλείας τοῦ Μουχλίου. Ἐκ τούτων πληροφοροῦμεθα, ὅτι οἱ εἰς Μουχλίον κεφαλαικεύοντες ἀπέσυρον τοὺς ἐκεῖ ἐγκατασταθέντας Ἀλβανοὺς ὑπὸ τῶν Βενετῶν καὶ μετεχειρίζοντο αὐτοὺς μετὰ τῶν χωραφίων καὶ προβάτων των ὥς ὑποτελεῖς ¹.

Ἡ ἄλωση τῆς Κ)πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1453 διεσάλευσεν καὶ τὴν ἐν Πελοποννήσῳ κυριαρχίαν τῶν Βυζαντινῶν καὶ ὑπῆρξε πρόδρομος τῆς μελλούσης καταστροφῆς τῆς. Δημήτριος ὁ Ἀσάνης, ὁ τότε κεφαλαικεύων τοῦ Μουχλίου, ἤθελε νὰ παραδώσῃ αὐτὸ εἰς τοὺς Βενετοὺς καὶ τὴν σχετικὴν πρότασιν ὑπέβαλε πράγματι εἰς τὴν σύγκλητον τῆς πόλεως διὰ τοῦ Φραγκίσκου Ζορζί εὐγενοῦς, διατελοῦντος εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν τῆς Βενετίας. Ἡ σχετικὴ σημείωσις τῆς ἀπορρήτου καγκελλαρίας τῆς Βενετίας εἶχε γραφῇ τὴν 12^{ην} Νοεμβρίου τοῦ 1456 ². Ἡ Βενετικὴ σύγκλητος δὲν ἀπέκρουσε γενικῶς τὴν πρότασιν ἐκείνην, τῆς ὁποίας ἡ πραγματοποιήσις ἐματαιώθη ἐκ τοῦ ὅτι περισσότερον ἐνδιαφέρον ἔδειξεν ἡ Βενετία διὰ τὰς παραλίας καὶ τὰς νήσους.

Κατὰ τὸ 1458 Μωάμεθ ὁ ΙΙ ἐξεπολιόρκησεν ὁμοῦ μὲ πολλὰς ἄλλας πόλεις τῆς Πελοποννήσου καὶ τὸ Μουχλίον. Περὶ τούτου τοῦ θλιβεροῦ συμβεβηκότος ἔχομεν τρεῖς παραλλαγὰς πληροφοριῶν ὀλίγον διαφερουσῶν ἀπ' ἀλλήλων, τὰς τῶν Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἱστοριογράφων, πρὸ πάντων Λαονίκου Χαλκοκανδήλη καὶ τοῦ Σεαδεδδίνου, ἔπειτα τοῦ Spandugino καὶ τῶν ἀπ' αὐτοῦ ἑξαρτωμένων πηγῶν καὶ τελευταῖον τῶν ὑπὸ τοῦ Horf ἀνακαλυφθέντων Ἰταλικῶν ἐγγράφων.

Ἡ οὐσιωδεστέρα διαφορὰ μεταξὺ ὅλων τῶν πληροφοριῶν τούτων ἔγκειται εἰς τὴν δικαιολογίαν τῆς παραδόσεως τῆς πόλεως. Λαόνικος ὁ Χαλκοκανδήλης λέγει, ὅτι ὁ Μωάμεθ κατέλαβε κατ' ἀρχὰς τὴν κυριωτέραν πηγὴν ὕδατος, ἡ ὁποία ἦτο ἐκτὸς τῆς πόλεως ³. Αἱ δεξαμεναί, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἐντὸς

¹ Βλ. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle, Revue de l'Orient latin 5 (1897) σελ. 108 - 212, 311 - 388, 8 (1900) σελ. 1 - 115, κατ' ἐξοχὴν δὲ σ. 95.

² Κ. Σάθα, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας Ι, 230.

³ ΙΙ, 2, σ. 206 - 7 ἔκδ. Darkó.

τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, δὲν εἶχον ἐπαρκῆ ποσότητα ὕδατος ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέγα πλῆθος ἀνθρώπων καὶ προβάτων, τὸ ὁποῖον εὐρέθη ἐντὸς τῆς πόλεως, καὶ δι' αὐτὸ ἠναγκάσθη ὁ διοικητὴς αὐτῆς Δημήτριος ὁ Ἀσάνης, νὰ τὴν παραδώσῃ εἰς τοὺς Τούρκους. Τούναντίον τὸ ἐν Μεδιολάνῳ χειρόγραφον (*Guerre de Turchi*) λέγει¹ τὰ ἑξῆς: ἡ πολιορκία τοῦ Μουχλίου ἤρχισεν ἀκριβῶς τὴν 20^{ην} Ἰουνίου τοῦ 1458, Δημήτριος δ' ὁ Ἀσάνης, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἴπομεν, ἤδη τῷ 1456 ἤθελε νὰ παραδώσῃ τὴν πόλιν εἰς τοὺς Βενετούς, ἔστειλε τὸν γαμβρόν του Γρίτζαν τὸν Παλαιολόγον πρὸς τὸν Σουλτάνον μὲ τὴν πρότασιν τῆς παραδόσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τὸν ὅρον, ἵνα ὁ ἴδιος Ἀσάνης μείνῃ καπετάνιος τῆς πόλεως καὶ φόρου ὑποτελής. Ὁ Σουλτάνος ὅμως δὲν ἀπεδέχθη τοῦτο, ἀλλ' ἠχμαλώτισε τὸν πρέσβυν Παλαιολόγον καὶ ἐξηκολούθησε τὴν πολιορκίαν. Ὁ λαὸς τότε τοῦ Μουχλίου, μὴ θέλων κατ' οὐδένα τρόπον νὰ παραδώσῃ τὴν ἰσχυρὰν πόλιν, ἤρχισε νὰ ἐπαναστατῇ κατὰ τοῦ Ἀσάνη ὡς προδότου τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ δεσπότη του. Τότε ὁ Ἀσάνης ἔκαμε πολὺ ταχέως συμφωνίαν μετὰ τῶν Τούρκων καὶ παρέδωκεν εἰς αὐτοὺς τὴν πόλιν ἔναντι τῶν εἰς τὴν οἰκογένειάν του δοθεισῶν ἀμοιβῶν, κατὰ μῆνα Ἰούλιον τοῦ 1458.

Ὁ Κριτόβουλος² καὶ ὁ Φραντζῆς³, συμφωνοῦντες μὲ τὸν Λαόνικον, λέγουν, ὅτι ὁ Ἀσάνης παρέδωκε τὴν πόλιν μετὰ βραχείαν πολιορκίαν εἰς τὸν Σουλτάνον, μετὰ σύμβασιν, τὸ ζήτημα τῆς δικαιολογίας ὅμως δὲν ἀναφέρουν. Ὁ Σεαδδεδίνος⁴ δὲν ὁμιλεῖ περὶ συμβάσεως καὶ συμφωνίας, μόνον περὶ πολιορκίας, ἣ ὁποία διήρκεσε τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας. Μετὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα, λέγει, κατέλαβον οἱ Τούρκοι τὸ Μουχλίον μετὰ μεγάλης εὐκολίας. Τὰ βραχέα χρονικά, π.χ. τὸ ἄνθος τοῦ Καρτάνου⁵, τὸ *Chronicon Breve post Ducam*⁶, σημειώνουν ἀπλῶς καὶ ξηρῶς τὸ γεγονός, καίτοι ἀναγνωρίζουν, ὅτι ἡ ἄλωσις τοῦ Μουχλίου ἦτο παρὰ τὴν τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Πατρῶν τὸ σοβαρώτατον ἐν Πελοποννήσῳ συμβὰν τοῦ ἔτους 1457 (ἡ χρονολογία αὐτῶν εἶναι ἐν γένει κατὰ ἓνα ἔτος προγενεστέρα τῆς κανονικῆς).

Ἐξαιρετικὴν θέσιν καταλαμβάνει μετὰ τῶν ὅλων τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ἡ τοῦ Spandugino⁷, ὁ ὁποῖος λέγει, ὅτι ὁ Μωάμεθ δὲν ἠδύνατο νὰ

¹ Πβλ. Hopf, G. Gr. II, 127.

² FHG, V, 122. l. 3. u. 4 §. 4.

³ Σελ. 387, 392 ἔκδ. Βόννης.

⁴ Bratutti, *Chronica dell' origine e progressi della casa Ottomana*, Comp. da Saidino Turco I, 183-5. Αὐτὸς ὁ μεταφράστης ἔγραψε ἐσφαλμένως τὸ ὄνομα τῆς πόλεως Mungella, καίτοι εἰς τὸ τουρκικὸν κείμενον τοῦ Σεαδεδδίνου, ὅπως καὶ τοῦ Nessi, Csolaksade, Tursanbeg, αὐτὸ ὡς Michlü παραδίδεται (Πβλ. Hammer, GOR, II, 36).

⁵ c. CLXXXIV ed. Hopf, Ch. GR 267.

⁶ Σύντομον Χρονικὸν παρὰ Μιχαὴλ Δούκα ἔκδ. Βόννης σ. 251.

⁷ I commentari di Theodoro Spandugino, Florenc 1551, I, 44. Πβλ. Κ. Σάθα, *Μνημεῖα*, τόμ. θ'. σ. 135 κἑξ.

κυριεύση τὸ Μουχλίον, μολονότι ἡ πολιορκία του εἶχε διαρκέσει 53 ἡμέρας. Δὲν ἠδύνατο, διότι ὑπερήσπιζεν αὐτὸ Γρίτζας ὁ Παλαιολόγος, ὁ κύριος τῆς πόλεως, ὁ πολὺ ἄξιος ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος κατόπιν καταλιπὼν τὴν πόλιν του προσέφερε τὰς ὑπηρεσίας του εἰς τὴν Βενετικὴν σύγκλητον, ἥτις τὸν διώρισε καπετάνιον ὅλου τοῦ ἐλαφροῦ ἱππικοῦ. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία, ὅτι ἡ διήγησις αὕτη προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον Γρίτζαν, ὁ ὁποῖος εἰς τόνον ἐνὸς ἀληθινοῦ Βραματbas ἐμεγαλοποίησε ὁμιλῶν πρὸς τοὺς Βενετοὺς τὰ τῆς συμπραξέως του εἰς τὸ Μουχλίον καὶ ἐπέτυχε νὰ παραπλανήσῃ καὶ τὸν Spandugino.

Περὶ τοῦ Γρίτζα τούτου ἔγιναν πολλαὶ συγχύσεις εἰς τὴν ἱστορικὴν γραμματολογίαν. Ἐπανελημμένως εἶχεν αὐτὸς ταῦτισθῇ μετὰ τινος Θεοδώρου Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖος ἔζησε κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους εἰς τὴν Βενετικὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, ἣ τοῦλάχιστον εἶχε θεωρηθῇ ὡς πατὴρ τούτου τοῦ Θεοδώρου¹. Τὴν δευτέραν ὑπόθεσιν δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν τελείως· ἡ πρώτη εἶναι βεβαίως ἐσφαλμένη, διότι ὁ Γρίτζας τοῦ Σπανδουγίνου ὠνομάζετο Ἀνδρέας Παλαιολόγος, ὃχι Θεόδωρος. Ἐπίσης εἶναι ἀδύνατον νὰ ταῦτίσωμεν αὐτὸν μετὰ τοῦ ἥρωος ὑπερασπιστοῦ τῆς Σαλμενίκης, τοῦ ὁποίου τὸ πληρὲς ὄνομα εἶναι Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος Γραΐτζας. Τοῦναντίον εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι ὁ Ἀνδρέας Παλαιολόγος Γρίτζας τοῦ Spandugino εἶναι ὁ ἴδιος Γρίτζας, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ 1463 εἶχεν ἀναγκάσει δι' ἀπάτης τοὺς Σπαρτιάτας νὰ προχωρήσουν φανερά εἰς τὸ κόμμα τῶν Βενετῶν κατὰ τῶν Τούρκων, ὅπως ὁ Λαόνικος δυσχυρίζεται².

Λοιπὸν ἡ μεγάλη ὑπερβολὴ τοῦ Spandugino ἔγινε πηγὴ ἑτέρου ἱστορικοῦ σφάλματος. Ὁ Λάμπρος δηλαδὴ δὲν ἀμφιβάλλει³, ὅτι ὁ Σπανδουγίνος ὁμιλῶν περὶ τοῦ Γρίτζα λόγον ποιεῖται περὶ τῆς ἐν ἔτει 1460 κατὰ τὴν δευτέραν στρατείαν τοῦ Μωάμεθ εἰς τὴν Πελοπόννησον καταλήψεως τοῦ Μουχλίου, ὅπερ ἡμεῖς τοῦλάχιστον δὲν γνωρίζομεν πῶς εἶχε περιέλθει καὶ πάλιν εἰς τοὺς Ἑλλήνας μετὰ τὸ 1458, ὅτε εἶχε καταληφθῇ τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Τούρκων. Περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀνακτήσεως τοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων καταληφθέντος Μουχλίου μετὰ τὸ 1458 δὲν ὑπάρχει καμμία λέξις εἰς τὰς πηγάς· τοῦναντίον λέγει ὁ Λαόνικος⁴, ὅτι τῷ 1459, μετὰ τὴν ἐν Λεονταρίῳ μάχην, ὁ πιεζόμενος τουρκικὸς στρατὸς διητθύνθη εἰς Μουχλίον, ἵνα ἐκεῖ ἀναπαυθῇ. Ἐπίσης τῷ 1460 ὁ Μωάμεθ ἀπὸ τῆς Κορίνθου ἐρχόμενος ἐσταμάτησεν εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Νικλίου, ὁπόθεν δὲν κατῆλθεν εἰς τὸ Μουχλίον

¹ I. Βελούδη, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ (Ἡμερολόγιον Χρυσῆς αἰ. ιε', ἐν Βενετίᾳ, 1872) σ. 17, Μουστοξύδου Ἑλληνομνήμων 299. Ἀντιθέτως πρὸς τούτους ὀρθὴν γνώμην ἔπεν ὁ Σπ. Λάμπρος, ἐν Νέφ Ἑλληνομνήμονι τόμ. XI. σ. 273.

² II, 2, 301₈ ἔκδ. Darkó.

³ Νέος Ἑλληνομνήμων XI, 270.

⁴ II, 2, 215₁₅, 227₂₀ ἔκδ. Darkó.

ἀλλ' ἐπορεύετο κατ' εὐθείαν κατὰ τῆς Σπάρτης. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν τὰ ἔτη, ὅπως καὶ κατόπιν, τὸ Μουχλίον ἔμεινεν ἀδιαλείπτως εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Τούρκων. Πλὴν τούτου, ἂν κατὰ τὸν Σπανδουγῖνον δὲν ἠδύναντο οἱ Τούρκοι νὰ καταλάβουν τὸ Μουχλίον, ἔπρεπε τοῦτο νὰ μείνῃ μετὰ τὸ 1460 Βυζαντινὸν φρούριον, ὅπερ οὐχὶ ἀληθές. Ἐντεῦθεν ἔπεται τὸ ἀπίθανον τῆς διηγέσεως τοῦ Σπανδουγίνου.

Ἐκτὸς τοῦ Σπανδουγίνου, ὅλαι αἱ ἄλλαι πηγαὶ συμφωνοῦν εἰς τὸ ὅτι ὁ Μωάμεθ ἐκυρίευσε τὸ Μουχλίον κατὰ τὸ 1458 κατὰ τὴν πρώτην ἐκστρατείαν του κατὰ τῆς Πελοποννήσου μετὰ βραχεῖαν πολιορκίαν καὶ διὰ συμφωνίας. Ὑπάρχει ὁμως μεγάλη ἀσυμφωνία μεταξὺ τῶν δύο σοβαρωτέρων πηγῶν, δηλ. τοῦ Λαονίκου καὶ τοῦ ἐν Μεδιολάνῳ χειρογράφου, ὡς πρὸς τὴν αἰτιολογίαν τῆς παραδόσεως τῆς πόλεως. Ἴσως ἡ ἔξευρενῆσις τῶν ἐρειπίων τοῦ Μουχλίου νὰ δυνήθῃ νὰ ἐπιχύσῃ φῶς εἰς ταύτην τὴν περιπλοκὴν πληροφοριῶν, ὅπως θὰ ἴδωμεν ἀμέσως.

Κατ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους εἶναι γνωστὴ ἡ ὥραία Μουχλιώτισσα, ἡ θυγάτηρ δηλαδὴ τοῦ Δημητρίου τοῦ Ἀσάνη, ἡ ὁποία εἶχεν ὑπανδρευθῇ τὸν Φραγκίσκον Acciajuoli, τὸν κύριον τῆς Βοιωτίας καὶ τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Σουλτάνος διέταξε νὰ φονευθῇ ὁ σύζυγος, τὴν δὲ γυναῖκά του ἀπεκόμισεν εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ τῆς Ἀδριανουπόλεως. Κατόπιν παρέδωκεν αὐτὴν εἰς τὸν πρωτοβεστιάριόν του, Γεώργιον Ἀμοιρούτζην, ὁ ὁποῖος, μόλονότι ὑπανδρευμένος καὶ οἰκογενειάρχης, ἠρᾶτο ἐμμανῶς τῆς ὥραίας Μουχλιώτισσης. Ὁ πατριάρχης Ἰωάσαφ, θέλων νὰ ἐμποδίσῃ τὸν παράνομον τοῦτον γάμον ἐτιμωρήθη αὐστηρῶς διὰ τὴν τόλμην του, κατ' ἐντολὴν τοῦ Σουλτάνου, σχισθείσης τῆς ῥινὸς αὐτοῦ ¹.

Κατὰ τὴν διόρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας τὸ Μουχλίον ἔμεινε τοῦλάχιστον κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς XV ἑκατονταετηρίδος τὸ σοβαρώτατον φρούριον τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Κόρινθον, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν Τουρκικῶν φρουριῶν τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Stefano Magno τῷ 1463. Κατὰ τὸν κατάλογον τοῦτον τὸ Μουχλίον εἶχε τὴν ἰσχυροτάτην διαρκῆ φρουρὰν μετὰ τὴν Κόρινθον, συνισταμένην ἐκ 200 στρατιωτῶν, μεγαλειέραν παρὰ τὴν τοῦ Μυστρᾶ (120), τῶν Πατρῶν (150), τοῦ Λεονταρίου (150) κτλ. ².

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Μουχλίου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ εἰς Κρήτην ὁ ἐκ Μουχλίου ζωγράφος Διγενής, ὅστις, κατὰ τὴν μαρτυρίαν μιᾶς ὑπὸ τοῦ Gerola εὑρεθείσης ἐπιγραφῆς ³, ἐκόσμησε μὲ τοιχογραφίας τὴν

¹ Ἐκθεσις Χρονική, σ. 27, ἔκδ. Λάμπρου. Πβλ. Γ. Α. Καραμάνου, Τὰ Ἀρχαδικά, Τρίπολις, 1900, σ. 107.

² Hopf, Ch GR, σ. 203.

³ Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta, II, 222, 300, 310.

εἰς Ἀπάνω Φλώρι ἐκκλησίαν τῶν Ἁγίων Πατέρων κατὰ τὸ ἔτος 1462. Ἡ ἐκκλησία αὕτη σφύζεται καὶ σήμερον, ἀλλὰ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Διγενῆ εἶναι τώρα δυστυχῶς ἐντελῶς κατεστραμμέναι. Τὸ γεγονός τοῦτο ἔχει διπλὴν σημασίαν δι' ἡμᾶς, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀποδεικνύει τὸ Μουχλίον ὡς ἐν κέντρον πολιτισμοῦ, ὅπου καλλιτέχνη μονίμως ἔμενον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὑποστηρίζει διὰ νέας ἀποδείξεως τὴν γνώμην ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπῆρξαν ἱσχυραὶ σχέσεις μεταξὺ τῶν ζωγραφικῶν σχολῶν τῆς Κρήτης καὶ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴν XV ἑκατονταετηρίδα.

Κατὰ τοὺς πολέμους μεταξὺ Βενετῶν καὶ Τούρκων τὸ Μουχλίον διετήρει ἀμείωτον τὴν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους γνωστὴν στρατηγικὴν σημασίαν του. Κατὰ τὸ 1465 ἐπεχείρησεν ὁ Σιγισμούνδος Μαλατέστα ἀπὸ τὸ Ναύπλιον νὰ προσβάλλῃ τὴν Τουρκικὴν φρουρὰν τοῦ Μουχλίου ἐστρατοπεδευμένην ἔξω τῆς πόλεως ἐκείνης διὰ τὸν λοιμόν. Δι' ἀδοκῆτου λοιπὸν ἐφόδου ἐπέτυχε νὰ ζωγήσῃ μέρος (35 στρατιώτας περίπου) τῆς φρουρᾶς καὶ νὰ λάβῃ τὰ σχετικὰ λάφυρα, περισσότερον τούτων ὅμως δὲν κατώρθωσεν ¹. Ὅτε ὁ Ὁμάρης, ὁ Τούρκος στρατηγὸς τῆς Πελοποννήσου, πρὸς ἀνταπόδοσιν ἀνεχώρησεν ἐκ Μυστρᾶ, ἐστρατοπέδευσεν ἐπίσης εἰς τὸ Μουχλίον μὲ πέντε χιλιάδας στρατιωτῶν καὶ ἀπ' ἐκεῖ ἔστειλε τὰ ἀναγκαῖα ἀποσπάσματα στρατοῦ κατὰ τῶν Βενετῶν ἔχρησιμοποίησε λοιπὸν τὸ Μουχλίον ὡς στρατιωτικὴν βάσιν ².

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἑκατονταετηρίδων XVI - XVII οὐδεμίαν εὐρίσκω μνείαν εἰς τὰς πηγὰς περὶ Μουχλίου. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ὅμως τοῦ XVIII αἰῶνος σφύζονται περὶ αὐτοῦ δύο ἑξ αὐτοψίας προερχόμεναι πληροφορίαι ἐπισήμων ταξειδιωτῶν, δηλ. ἡ *Breve Descrizione Corografica del Peloponneso* τοῦ Antonio Pacifico, δημοσιευομένη τὸ 1704 ³, καὶ τὸ *Χρονικὸν* τῆς ἐν ἔτει 1715 ἐκστρατείας τῶν Τούρκων εἰς τὸν Μορέαν, συντεταγμένον κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Διοικητοῦ ⁴. Ἐκ τούτων γίνεται κατὰδηλον, ὅτι τὸ Μουχλίον τότε, ὅπως καὶ ἡ Γεωγραφία τοῦ Μελετίου ⁵ λέγει, ἦτο κρημνισμένον καὶ ἔρημον, εἶχε χάσει ἤδη καὶ τὸ παλαιὸν ὄνομά του, οἱ κάτοικοι δὲ εἶχον ἐγκατασταθῇ εἰς τοὺς πρὸς τὴν Τρίπολιν χαμηλοτέρους λόφους, ὅπου εἶδεν ὁ Διοικητὴς δύο χωρία πλησίον ἀλλήλων, τῶν

¹ *Cancellaria secreta Venetiana*, (Σάθα, Μνημεῖα I, 257.) πβλ. τὴν ὀλίγον διαφέρουσαν διήγησιν τοῦ Stefano Magno, *Cod. Vindob.* 6216, f° 293. (Σάθα, Μνημεῖα VI, 84.)

² *Jacomo Barbarigo provveditore Generale della Morea dispacchi della guerra di Peloponneso (1465-66)*, (Σάθα, Μνημεῖα VI, σ. 2, 4, 5, 11, 12, 37).

³ Βλ. Στ. Δραγούμη, *Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά κτλ.* ἐν Ἀθήναις, 1921. σ. 101 κέξ.

⁴ *Cronica expeditiei turcilor in Morea 1715 atribuita lui Constantin Dũchiti si publicata de N. Jorga, Bucuresti 1931 p. 163 etc.*

⁵ Σ. 368 (Ἐνετῆσι, ἀψκη').

ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον Palæa - Muthliā (παλαιὸν Μουχλί), τὸ δὲ δεῦτερον Chenuria - Muthliā (καινούριο Μουχλί) ὠνομάζετο. Σημειωτέον, ὅτι ταῦτα τὰ χωρία δὲν εἶναι τὰ ἴδια μὲ τὰ Ἀγιογεωργίτικα, χωρίον τὸ ὁποῖον ὑπάρχει καὶ σήμερον κατὰ τὴν εἰς Τρίπολιν φέρουσαν ὁδόν, ἀλλὰ ἔκκειντο μεταξύ τοῦ ὄρους Μουχλίου καὶ τῶν Ἀγιογεωργίτικων· τῶρα δὲν φαίνονται καθ' ὅλου. Καὶ ἐν τῇ ὥς παραρτήματι δὲ τοῦ ἔργου τοῦ Pacifico ἐκδιδομένη Notitia τοῦ Alberti σημειώνεται μεταξύ τῶν 62 εἰς τὴν Τρίπολιν ἀνηκόντων χωρίων ἐν ὀνομαζόμενον Steno Mucli, τὸ ὁποῖον σφύζεται καὶ σήμερον ὑπὸ τὸ ἀπλοῦν ὄνομα Steno, πλησίον τῆς Τριπόλεως πρὸς ἀνατολάς. Φαίνεται λοιπὸν ἐκ τούτων, ὅτι κατὰ τὴν XVI ἑκατονταετηρίδα, ὅτε οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον ὅλας τὰς Βενετικὰς πόλεις τῆς Πελοποννήσου, μεταξύ αὐτῶν καὶ τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναύπλιον, ἔχασε τὸ πρῶν Βυζαντινὸν φρουρίον, τὸ Μουχλίον, ὅλην τὴν στρατιωτικὴν σημασίαν του. Ἐκτοτε ἔπρεπε νὰ ὑπερασπίζων οἱ Τοῦρκοι τοὺς εἰς τὸ κέντρον τῆς Πελοποννήσου φέροντας δρόμους ἀπὸ τῶν εἰς τὴν παραλίαν κειμένων κάστρων καὶ ὅχι ἀπὸ τοῦ Μουχλίου. Ἐπομένως οἱ Τοῦρκοι ἀπέσυραν τὴν στρατιωτικὴν φρουρὰν ἀπὸ τοῦ Μουχλίου, καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ φρουρίου ἤρχισαν νὰ καταβαίνουν ἀπὸ τοῦ δυσβάτου ὄρους εἰς τοὺς χαμηλοτέρους τόπους, ὅπου ὁ βίος καὶ ἡ συγκοινωνία ἦσαν εὐκολώτερα. Τὸ γεγονός δὲμως, ὅτι μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ φρουρίου Μουχλίου τρία τῶν πλησίων του νεοῖδρυθέντων χωρίων φέρουν καὶ κατόπιν τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ Βυζαντινὸν Μουχλίον εἶχε μεγάλον πληθυσμὸν ἐντὸς τῶν τειχῶν του, ὅπερ καὶ ὑπὸ τῶν γραπτῶν πηγῶν καὶ ὑπὸ τῶν μνημείων τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως ἐπιβεβαιώνεται.

Εἰκ. 1. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας.

Τώρα ἂς περιπατήσωμεν ὀλίγον τῇ βοηθείᾳ εἰκόνων μεταξὺ τῶν ἐρειπίων τοῦ Μουχλίου¹.

Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας, ὅπως καὶ τώρα ὀνομάζεται, ἦτο ἡ κυριώτερα καὶ μεγαλειτέρα τοῦ Μουχλίου (εἰκ. 1 πίν. Α΄. εἰκ. 2). Ἡ θέσις αὐτῆς εἶναι ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ βουνοῦ καὶ πρὸ τοῦ τείχους τῆς πρώτης ζώνης, συνδέεται ὁμως διὰ τῶν ἀψίδων τῆς μεθ' ἑνὸς ὑψηλοῦ πύργου τοῦ τείχους. Σφῶνται αἱ τρεῖς ἀψίδες μετὰ τῶν τοίχων των, ὁ δ' ἐπάνω αὐτῆς πύργος ἔχει στηριχθῆ μερικῶς εἰς τὴν μέσην ἀψίδα. Σφῶνται ἐπίσης αἱ

Εἰκ. 3. Γενικὴ ἀποσις μέρους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Μουχλίου.

βάσεις τῶν τοίχων καὶ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν καὶ τῆς προσόψεως. Εἰς ὅλας τὰς ἀψίδας καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν μέσην, φαίνονται καλῶς τὰ ἴχνη ἐφθαρμένων τοιχογραφιῶν καὶ χρωμάτων. Καὶ ἐκ τῶν γλυπτῶν κοσμημάτων τοῦ ναοῦ ἔχουσι σωθῆ τινα, δηλαδὴ μία βάσις κίονος, τεμάχια ἐπιστυλίου φέροντος φύλλα ἀκάνθου ἐντὸς κύκλων, πρὸς δὲ μία τρίγλυφος φυσικὰ ἀπὸ ἀρχαῖον ναὸν μετακομισθεῖσα. Σημειωτέον, ὅτι τὸ ὕψος τῆς ἀψίδος εἶναι 3.8 μ., τὸ δὲ τοῦ τόξου ἐπάνω αὐτῆς 1 μ. Οἱ δύο στῦλοι τοῦ κωδωνοστασίου ἔχουσιν ὕψος 3.5., τὸ δὲ τούτους συνδέον τόξον 1.5 μ. Ὑπεράνω τοῦ τόξου σφῶνται ἐν μέρει οἱ συνεχίζοντες στῦλοι, ὥστε τὰ ἐρείπια τοῦ κωδωνοστασίου φθάνουν τὰ 7 μέτρα ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς. Τὸ κωδωνοστάσιον, ὅπως καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ, εἶναι ἐκτισμένοι δι' ὑποφαίων ἀσβεστολίθων τοῦ τόπου κεκομμένων εἰς μικροῦσιν ὀρθογώνια, εἰς τὰ ὅποια ἀναμειγνύονται καὶ πλίν-

¹ Αἱ κατωτέρω δημοσιευόμεναι φωτογραφίαι καὶ σχέδια ἔχουν γίνεαι κατὰ τὴν δευτέραν ἐπίσκεψίν μου εἰς τὸ Μουχλίον, τὴν ὁποίαν εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ κάμω τῇ ἀρωγῇ τοῦ Χαρισίου κληροδοτήματος κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1933.

θοι. Ἡ ἐκκλησία εἶχε πιθανῶς καὶ τροῦλλον, μολονότι οὐδὲν τμήμα αὐτοῦ σφύζεται σήμερον. Ἄν αὕτη εἶχε τὸν τύπον τῆς δικιονίου ἢ τῆς τετρακιονίου ἐκκλησίας, δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ὀρισμένως ¹. Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι ὁ νάρθηξ λείπει, ὅπως εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Θεοδώρων τοῦ Μυστρά, κατὰ τὴν πρωτογενῆ μορφήν της, καθιστᾷ πιθανωτέραν τὴν πρώτην ὑπόθεσιν ².

Βαδίζοντες ἀπὸ τὸν πύργον τῆς Παναγίας εἰς τὸ βορειότερον μέρος, εὐρίσκομεν θῆσιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὅλον τὸ σύστημα τοῦ φρουρίου καλῶς ἐπισκοπεῖται (εἰκ. 3). Τὰ κάτω ἐρεῖπια δὲν ἀνήκουν, κυρίως εἰπεῖν, εἰς τὸ

Εἰκ. 4. Ἐκκλησία εἰς τὸ βορειοδυτικὸν μέρος τῆς πρώτης ζώνης.

φρούριον ἦσαν ἐκτὸς τῆς πόλεως καὶ ἀνήκουσιν εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν. Ἐπάνω τούτων φαίνονται τὰ τείχη τῆς πρώτης ζώνης, ἔπειτα τὰ τῆς δευτέ-

¹ Πβλ. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Mitteilungen des Kais. deutschen arch. Instituts, Ath. Abt. Bd. XXXIV (1909), 219.

² Ἡ ἐκκλησία αὕτη, ἡ ὁποία εἶχε κτισθῇ συγχρόνως μετὰ τὴν Παναγίαν τοῦ Μουχλίου (πβλ. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Avertissement), ἔχει πολλὰς μετὰ αὐτὴν ὁμοιότητας, κατ' ἐξοχὴν δὲ ὡς πρὸς τὴν μόρφωσιν τῶν ἀψίδων. Ἐκτὸς τῶν τεσσάρων παρεκκλησιῶν ἡ κάτοψις ἐκείνης συμφωνεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μετὰ τὴν Παναγίαν τοῦ Μουχλίου καὶ ἡ σύνθεσις δὲ τῶν τοίχων ἀμφοτέρων τῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἡ ἴδια (πβλ. Millet, Mon. byz. de M. pl. 20, 21). Ἡ μονὴ τοῦ Βροντοχίου, ὅπως ἀνωτέρω εἶδομεν, εἶχε στενὴν σχέσιν μετὰ τὸ νεόκτιστον Μουχλίον, φαίνεται δ' ὅτι καὶ ὡς ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως ἐν μέρει ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτό.

ρας· εἰς τὴν κορυφὴν διακρίνονται ἀκριβῶς οἱ πύργοι καὶ τὰ τεῖχη τῆς ἀκροπόλεως.

Εἰς τὸ βορειοδυτικὸν μέρος τῆς πρώτης ζώνης, πλησίον τῶν τειχῶν τῆς δευτέρας, σφίζονται καλῶς τὰ ἐρείπια μικρᾶς ἐκκλησίας μετὰ μίαν ἀψίδα (εἰκ. 4). Ἐκτὸς τῆς πρὸς δυσμὰς κυριωτέρας εἰσόδου εἶχεν αὕτη δευτέραν θύραν κατὰ τὴν μεσημβρινὴν πλευράν, ἣ ὁποία κατόπιν ἐνετοιχίσθη. Οἱ τοῖχοι τῆς προσόψεως αὐτῆς διατηροῦνται γενικῶς εἰς ὕψος 5-6 μέτρων, αἱ ἄλλαι ὁμως

Εἰκ. 5. Κτήριον μετὰ δεξαμενῶν εἰς τὴν βορειοδυτικὴν πλευράν τῆς πρώτης ζώνης.

πλευραὶ εἶναι, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κρημνισμέναι. Οἱ τοῖχοι εἶναι ἐκτισμένοι μετὰ μεγαλειτέρα καὶ ἀνωμαλωτέρα τεμάχια λίθου ἢ τὰ τῆς Παναγίας καὶ σπανιώτερον εὗρισκονται πλίνθοι μεταξὺ λίθων.

Ὀλίγον ἀνώτερω πρὸς βορρᾶν εἰς μίαν γωνίαν τοῦ τείχους τῆς πρώτης ζώνης σφίζονται σπουδαῖα ἐρείπια ὀρθογωνίου κτηρίου (εἰκ. 5 πίν. Α'. εἰκ. 6). Σφίζεται ἡ βορεινὴ πλευρὰ αὐτοῦ μετὰ τὴν μεγάλην θύραν ὕψους 7 μ. περίπου, ἐπίσης τὸ μεγαλιότερον μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Τὸ κτήριο αὐτὸ ἦτο κατ' ἀρχὰς διὰ τριγώνου στέγης ἐστεγασμένον, ἐπάνω τῆς ὁποίας, τοῦλάχιστον εἰς τὴν βορεινὴν πλευράν, εἶχεν ἀνεγερθῆ ὑψηλὸς πύργος. Κάτωθεν τοῦ ἐπιπέδου ὅλου τοῦ κτηρίου αὐτοῦ ὑπάρχουσι δεξαμεναί, 2 μέτρων βάθους, πλάτους ἐπίσης 2 μ. καὶ μήκους 4 μ. Πλησίον τῆς θύρας σφίζεται ἄριστα, σχεδὸν ἀβλαβής, μία δεξαμενὴ, ἔχουσα θόλον τέλειον. Φαίνεται καλῶς εἰς τὴν βορειοδυτικὴν

γωνίαν τοῦ τοίχου καὶ ὁ πῆλινος σωλὴν (0.1 μ. διαμέτρου, μὲ σπειροειδῆ αὐλάκα), διὰ τοῦ ὁποίου το ὕδωρ κατεφέρετο εἰς τὴν δεξαμενὴν, τὸ βρόχινον ὕδωρ δηλαδή, τὸ ὁποῖον εἶχε συλλεγῇ ἐκ τῶν στεγῶν. Ἀπέναντι τοῦ-του εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ τοίχου, ὑπάρχει δευτέρα μεγαλειτέρα ὀπὴ μὲ ὑπολείμματα εὐρύτερου πηλίνου σωλῆνος. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καθέτως ὑπάρχει αὐτὰξ τις ὀρθογώνιος, ἡ ὁποία ἐχρησίμευε βεβαίως εἰς ὑποδοχὴν σωλῆνος ἀφανισθέντος νῦν. Τὸ κρίσμα τοῦτο ἦτο

Εἰκ. 7. Οἰκοδόμημα κατὰ τὸ βόρειον μέρος.

ἀναμφιβόλως μεγάλη ἀποθήκη, δυναμένη νὰ περιλάβῃ τοὐλάχιστον 48 κυβικὰ μέτρα ὕδατος.

Εἰς τὸ βόρειον μέρος τῆς πρώτης ζώνης σφύζονται οἱ τοῖχοι, ὕψους περίπου 1.5 μ., ἐνὸς οἰκοδομήματος (εἰκ. 7), τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο μόνον, ὥς δεικνύουν τὰ περίξ αὐτοῦ ἐρείπια πολλῶν οἰκοδομημάτων. Ἐμπροσθεν ἦτο ἡ εἴσοδος. Ἡ οἰκοδομὴ τῶν τοίχων ὁμοιάζει πολὺ μὲ τὴν τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας.

Ἡ εἰκὼν 8 παριστάνει μίαν φυσικὴν πηγὴν, Κεφαλὰρι κοινῶς λεγομένην, κειμένην εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ βουνοῦ, ἐκτὸς τῆς πόλεως¹. Τὸ τεῖχος τῆς πρώτης γραμμῆς κεῖται πολὺ ὑψηλότερον. Τὸ ὕδωρ

¹ Αὕτη ἦτο ἄνευ ἀμφιβολίας ἡ ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ καταληφθεῖσα φυσικὴ πηγὴ, ὅπως ὁ Λαόνικος διηγεῖται (πβλ. ἀνωτέρω σ. 462).

ἔρχεται ἀπ' ἀνατολῶν καὶ ῥέει πρὸς δυσμὰς. Φαίνεται ἡ ὁπή, διὰ τῆς ὁποίας τὸ ὕδωρ ἔρχεται ἐκ τοῦ βουνοῦ καὶ ὁ ἀνοικτὸς ὄχετος ὁ φέρων πρὸς τὴν δύσιν. Δὲν ἔχει ἡ πηγὴ πολὺ ὕδωρ καὶ διαρκῶς, ἀλλὰ μόνον τὸν χειμῶνα. Ὅπισθεν αὐτῆς ἦτο ὑπόγειος ἀποθήκη ὕδατος.

Εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῆς πρώτης ζώνης ὑπάρχουν τὰ ἐρείπια ὑψηλοῦ πύργου (εἰκ. 9) τὸ πλάτος 5 μ. Τὸ ὕψος αὐτοῦ ἐνίστε ὑπερβαίνει καὶ

Εἰκ. 8. Ἡ πηγὴ Κεφαλάρι.

τὰ 10 μ. Ἐντὸς τοῦ πύργου σφίζεται ἐπίσης ὑπόγειος θόλος τῆς δεξαμενῆς τοῦ ὕδατος. Ὅπισθεν τοῦ πύργου ὑπῆρχεν οἰκοδόμημα στερεῶς συνδεδεμένον μετὰ τοῦ φυσικοῦ βράχου· αἱ ὁπαὶ πρὸς ὑποδοχὴν τῶν δοκῶν φαίνονται εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ βράχου. Ἀνωθεν τούτου καὶ κάτωθεν τῶν ἑξεχόντων βράχων εἶναι φυσικαὶ ἑδραὶ ἐκ λίθου ἐντοπίου.

*
* *

Ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως εὐρίσκομεν φανερὰ ἔχνη βιαίας καταστροφῆς

τῶν ἐκεῖ εὐρεθέντων κτηρίων. Φαίνεται, ὅτι οἱ Τοῦρκοι, ἐγκαταλιπόντες κατὰ τὴν XVI. ἑκατονταετηρίδα τὸ φρούριον τοῦ Μουχλίου, κατέστρεψαν συστηματικῶς τὴν ἀκρόπολιν. Τὸ βορειότερον ὅμως καὶ βορειοδυτικὸν μέρος τοῦ τείχους μετὰ τῶν πύργων σφύζεται ἀρκετὰ καλά, καὶ ἀλλαχοῦ δὲ παρατηροῦνται βάσεις πολλῶν πύργων καὶ τοῦ τείχους. Τὸ πάχος τούτου ἦτο κανονικῶς 1 μ.· οἱ πύργοι ἦσαν διάφοροι καὶ ὥς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ ὥς πρὸς τὴν μορφήν

Εἰκ. 9. Πύργος κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν.

(εἰκ. 10). Κάτωθεν τοῦ βορειοδυτικοῦ τείχους τῆς Ἀκροπόλεως εἰς ἀπόστασιν περίπου 150 μ. ἀπ' αὐτοῦ, εὐρίσκονται σπουδαῖα ἐρεῖπια ὀρθογωνίου κτηρίου κατὰ τὸ μέσον μέρος εἰς δύο σύμμετρα δωμάτια διαιρουμένου (εἰκ. 11 - 12). Καὶ τὰ δύο δωμάτια ἦσαν ἐσκεπασμένα μὲ θόλους, τῶν ὁποίων τὰ ἴχνη σαφῶς διακρίνονται εἰς τὸ βόρειον τεῖχος. Ἡ εἴσοδος, τῆς ὁποίας τὰ εὐρέα λίθινα πλαίσια καλῶς διατηροῦνται, ἦτο εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ ὀπισθοδόμου. Ὁ πρόδομος εἶχε μόνον μικρὸν ἡμικυκλικὸν παράθυρον εἰς τὴν πρόσοψιν. Εἰς ὕψος 1.20 μέτρον περίπου ἀπὸ τοῦ ἐδάφους περιθῆει ἔσωτε-

Είκ. 10. Ἡ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως.

Είκ. 11. Λουτρὸν εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῆς δευτέρας ζώνης.

ρικῶς τὸν τοῖχον καθ' ὅλας τὰς πλευρὰς ἐντετοιχισμένος σωλὴν (εἰκ. 13), διαμέτρου 15 ἑκατοστομέτρων, τοῦ ὁποίου κεραμικὰ τεμάχια εὐρίσκονται ἐνίοτε. Πανταχοῦ δὲ διακρίνεται καλῶς ἡ ἐντὸς κατὰ χώραν τῶν τοίχων εὐρεῖα ὀπή. Τὸν σωλῆνα αὐτὸν συνδέουσι πολλαὶ μικραὶ ὀπαὶ μὲ τὸ ἐσωτερικὸν τῶν προμνημονευθέντων δωματίων, εἰς δὲ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ προδόμου φαίνονται ἐπὶ τοῦ μελανισθέντος τοίχου ἵχνη καπνοῦ. Εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι τὸ περιέργον αὐτὸ κτήριο ἦτο δημόσιον λουτρόν, εἰς τὸ ὁποῖον τὸ ὕδωρ κατήρχετο ἀπὸ τὰς ὀλίγον ὑπερκειμένας δεξαμενάς, τῶν ὁποίων φανερὰ ἐρεῖπια σφύζονται καὶ σήμερον. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν μάλιστα πλευρὰν τοῦ λουτροῦ φαίνονται δύο μεγάλαι ὀπαί, διὰ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἡ εἰς αὐτὸ διοχέτευσις τοῦ ὕδατος ἀπὸ τῶν δεξαμενῶν. Ὁ σωλὴν ¹ ἔφερε τὸ ὕδωρ κύκλῳ ὅλου τοῦ

Εἰκ. 13. Ἐντετοιχισμένος σωλὴν τοῦ λουτροῦ.

¹ Πῶς ἐγένετο ἡ διοχέτευσις τοῦ ὕδατος εἰς τὰ Ῥωμαϊκὰ καὶ Βυζαντινὰ λουτρά, ἔχει ὀλίγον ἐξερευνηθῆ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ δῆλωσις τοῦ Krencker σχετικῶς μὲ τὰ ἐν Ρώμῃ λουτρά τοῦ Caracalla: Wie das Wasser von dem Wasserkastell in das Kerngebäude geleitet wurde, wie und wo es in dem Inneren des Gebäudes hochgepumpt wurde, wie von Hochreservoirs, von denen in den Binnenhöfen da u. dort auch noch Reste erhalten sind, das Wasser weitergeleitet wurde, das wäre eine lohnende Untersuchung, zu der aber eingehende, mühevollen Studien in der Ruine, vor allem in den oberen Teilen derselben, nötig wären (Krencker - Krüger - Lehmann - Wachtler: Die Trierer Kaiserthermen Abt. I. Augsburg, 1929, σ. 269). Εὐρίσκονται ὁμως ἄρκετὰ πολλὰ παραδείγματα Ῥωμαϊκῶν καὶ Βυζαντινῶν λουτρῶν, ὅπου τὸ ὕδωρ πλαγίως ἢ καθέτως διὰ τοῦ τοίχου κατεφέρετο (πβλ. Die Trierer Kaiserthermen I. pas-

λουτροῦ, εἰς τὴν μαυρισμένην γωνίαν τοῦ ὁποίου ἦτο πιθανῶς θερμάστρα πρὸς θέρμανσιν τοῦ ὕδατος ¹.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς δευτέρας ζώνης ὑψοῦνται τὰ ἐρείπια ἐνὸς μεγαλειτέρου κτηρίου (εἰκ. 15 πίν. Α'. εἰκ. 16). Ἡ εἴσοδός του ἦτο σχεδὸν εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὅπου ὁ τοῖχος ἔχει παντελῶς κρημνισθῇ. Εἰς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν φθάνει ὁ τοῖχος καὶ 3 μ. τὸ ὕψος. Ἡ σύνθεσις τῶν

Εἰκ. 14. Ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Μουχλίου ἀποψὶς τοῦ Ἀχλαδοκάμπου, τῆς ἀπ' Ἀργους εἰς Τρίπολιν σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καὶ τοῦ κόλπου τοῦ Ναυπλίου.

τοιχῶν εἶναι, ὥς συνήθως, ἐξ ἀκανονίστων πολυγώνων λίθων τοῦ τόπου μετὰ τεμαχίων πλίνθων παρεντεθειμένων, διακόπτεται δὲ μόνον ὑπὸ μερικῶν πολεμικῶν θυρίδων. Αὐτὸ ἦτο πολὺ πιθανὸν οἶκημα κορυφαίου τινὸς τῆς πόλεως.

sim, A. K. Ὁ ρ λ á ν δ ο υ, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι, 1927, σ. 59). Εἰς τὰ λουτρὰ τοῦ Lambaesis ὑπάρχουν γεισίποδες εἰς τὰ ἔξωτερικά μέρη τοῦ τοίχου, οἱ ὅποιοι ἐβάσταζον τὸ στενῶς πρὸς τὸν τοῖχον ἐφηρμοσμένον καὶ ὀριζοντίως περίε αὐτοῦ βαῖνον ὕδραγωγεῖον (πβλ. Die Trierer Kaiserthermen I, 209). Φαίνεται, ὅτι εἰς τὸ Μουχλίον ἔγινεν ἀνάγκη, διὰ τὸ ψυχρότερον κλίμα, νὰ φέρουν τὸν σωλήνα τοῦ ὕδατος ἐντὸς τοῦ πυρῆνος τοῦ τοίχου, διὰ νὰ προφυλάξουν αὐτὸ ἐναντίον τοῦ ψύχους.

¹ Ἄν καὶ ὡς ἀτμόλουτρον ἐχρησιμοποιεῖτο τοῦτο τὸ κτήριον, δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ὠρισμένως ἄνευ ἀνασκαφῶν, ἄνευ δηλαδὴ τῆς ἐξερευνήσεως τοῦ κάτωθεν τοῦ δαπέδου ὑποκαύστου. Ἡ πιθανότης τῆς ὑπάρξεως μιᾶς ἄνω τοῦ δαπέδου θερμάστρας καὶ ἡ τελεία ἔλλειψις ὀρθογωνίων καὶ μερικῶς ἀνοικτῶν σωλήνων διὰ τὸν θερμὸν ἀέρα τὸν ἐκ τοῦ κάτωθεν ὑποκαύστου ἐρχόμενον, μαρτυροῦσι μᾶλλον κατὰ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ἀτμολούτρου. (Πβλ. Ὁ ρ λ á ν δ ο υ, Μοναστηριακὴν ἀρχιτεκτονικήν, σ. 60).

Ἡ κρημνώδης καὶ δύσβατος πλευρὰ τοῦ βουνοῦ ἠνάγκασε τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ κατασκευάσουν ὄχι μόνον τὰ οἰκοδομήματα καὶ τὰς δεξαμενάς, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ καὶ τὰς ἐκκλησίας παραλλήλους πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτοῦ. Κατὰ τὸ μεσημβρινὸν μέρος τῆς πρώτης ζώνης, εἰς ἀπόστασιν περίπου 1000 μ. ἀπὸ τῆς Παναγίας, σφύζονται τὰ ἀξιόλογα ἐρεῖπια δύο ἐκκλησιῶν, τῶν ὁποίων ὁ ἄξων δὲν εἶναι ὀρθογώνιος, ἀλλὰ βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ βουνοῦ. Αὗται αἱ δύο ἐκκλησίαι ἔχουν τὴν ἰδίαν μορφήν καὶ περίπου τὸ

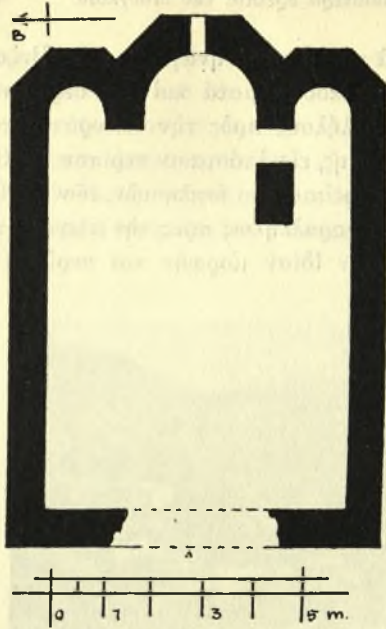

Εἰκ. 15. Ἐρεῖπια οἰκήματος εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς δευτέρας ζώνης.

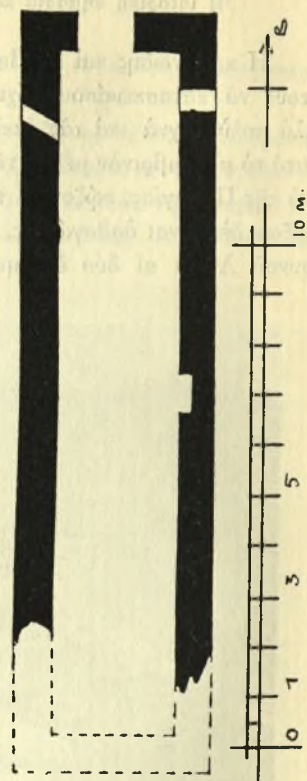
ἴδιον μέγεθος καὶ εὐρίσκονται πλησίον ἀλλήλων (150 μ. διάστημα). Ἡ πρώτη αὐτῶν πλησιέστερον εἰς τὴν Παναγίαν κειμένη, ἔχει 7 μ. μῆκος καὶ 3.70 μ. πλάτος, ἡ δὲ δευτέρα ὀλίγον μικρότερον (πβλ. εἰκ. 17 πίν. Β'. εἰκ. 18). Ἀμφότεραι ἔχουσι μίαν ἀψίδα καὶ ἐκτὸς τῆς κυρίας εἰσόδου εἶχον καὶ δευτέραν εἴσοδον εἰς τὴν μακρὰν πλευρὰν πρὸς μεσημβρίαν. Ἀμφότεραι αἱ ἐκκλησίαι εἶναι ἐκτισμέναι δι' ἀκανονίστου τοιχοποιίας, ὥς συνήθως, μετὰ παρεμβολῆς πλίνθων. Γύρω τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν σφύζονται αἱ βάσεις πολλῶν οἰκοδομημάτων, καὶ ἐπάνω τῶν κρημνηδῶν βράχων τὰ τείχη τῆς δευτέρας ζώνης.

Τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ βουνοῦ, ὥς ὀλιγώτερον ἀνώμαλον ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἦτο πυκνότερον κατφυγμένον. Ὅπου δ' ἡ θέσις ἐπέτρεψεν, ἐγέμισαν οἱ Βυζαντινοὶ ὅλας τὰς πλευρὰς τοῦ βουνοῦ μὲ κτήρια, ἀφήσαντες κενοὺς μόνον τοὺς τόπους, ὅπου ἡ κατασκευὴ οἰκοδομημάτων ἦτο ἀπολύτως ἀδύνατος.

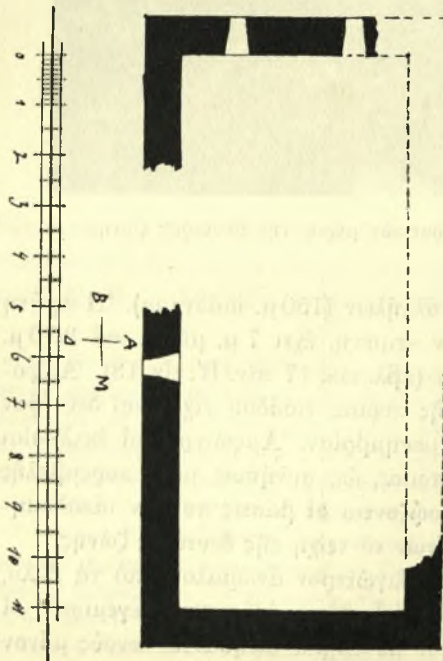

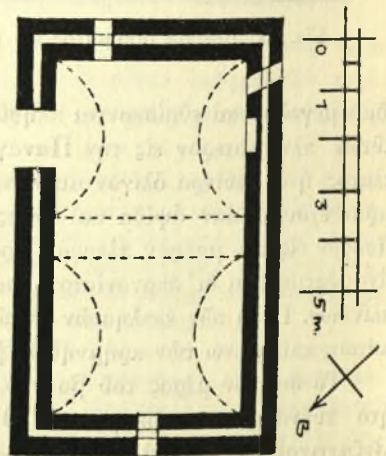
Εικ. 2. Κάτοψις της ἐκκλησίας της Παναγίας.

Εικ. 6. Κάτοψις κτηρίου
μετὰ δεξαμενῶν.

Εικ. 16. Κάτοψις οἰκήματος.

Εικ. 12. Κάτοψις λουτροῦ.

ΠΙΝΑΞ Α'.

Εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς ζώνης, πλησίον τῆς Παναγίας, εἰς ἀπόστασιν 150 μ. διάστημα ἀπὸ τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς αὐτῆς σφύζονται κατὰ τὴν πρόσοψιν οἱ τοῖχοι μιᾶς μικρᾶς ἐκκλησίας εἰς ὕψος 5 μ., μὲ μίαν ἀψίδα μόνον (εἰκ. 19 πίν. Β'. εἰκ. 20). Καὶ ἡ ἐκκλησία αὕτη εἶχεν, ἐκτὸς τῆς κυρίας εἰσόδου εἰς τὴν πρόσοψιν, δευτέραν θύραν κατὰ τὴν μεσημβρινὴν πλευράν, διὰ τῆς ὁποίας συνεκοινῶνει μεθ' ἑνὸς μετ' αὐτῆς στενωῶς συνδεδεμένου κτηρίου, τετραγώνου καὶ ὀλίγον μικροτέρου τῆς ἐκκλησίας. Αὐτὸ τὸ κτήριο ἦτο, ἴσως, ὁστεοφυλάκιον. Τοιαῦτα ὁστεοφυλάκια μὲ τὰς ἐκκλησίας συνδεδεμένα εὐρίσκονται

Εἰκ. 17. Ἐκκλησία εἰς τὴν μεσημβρινὴν πλευράν τῆς πρώτης ζώνης.

καὶ εἰς τὸν Μυστράν καὶ ἄλλαχοῦ συχνάκις. Ἄν ὄντως τοῦτοιο ὕτως ἔχῃ, θὰ δείξουν αἱ ἀνασκαφαὶ ἐπὶ τόπου, αἱ ὁποῖαι πιθανῶς μετ' οὐ πολὺ θὰ ἐπακολουθήσουν.

Τὰ εἱρήπια τοῦ Μουχλίου παρέχουν ἐν συνόλῳ ὅχι πολλὰ νέα διὰ τὴν τέχνην, συγκρινόμενα μάλιστα μετὰ τοῦ Μυστρά.

Παραλλήλως μὲ τὴν ἱστορίαν καὶ τὰ μνημεῖα ἐπιμαρτυροῦν καὶ διὰ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ τῶν τοίχων καὶ διὰ τῆς τεχνοτροπίας τῶν τοιχογραφιῶν τὴν ἐναργῆ ἐπίδρασιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐκείνης, ἡ ὁποία ἔφθασεν εἰς τὴν τελευταίαν λαμπρὰν ἀναγέννησίν της κατὰ τὸ τέλος τοῦ μεσαιῶνος, καὶ εἶχε τὸ μεγάλον Πελοποννησιακὸν κέντρον της εἰς τὸν Μυστράν τὸν ἴδιον. Τὸ ὅτι ὁ Μυστράς ἐλήφθη ὥς πρότυπον φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰς τρεῖς σειρὰς τῶν τοίχων τοῦ φρουρίου, διὰ τῶν ὁποίων καὶ τὸ Μουχλίον διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, δηλαδὴ εἰς τὴν κάτω πόλιν, τὴν ἄνω πόλιν καὶ τὴν ἀκρό-

πολιν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ Μυστρᾶς ἔξετείνετο εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ βορειανατολικὴν πλευρὰν τοῦ ὄρους, ἐνῶ τὸ Μουχλίον κατεῖχεν ὅλας τὰς πλευρὰς τοῦ ὄρους. Ἡ δὴλῳσις τοῦ Λαονίκου καὶ ἄλλων συγγραφέων, ὅτι τὸ Μουχλίον εἶχε μέγαν ἀριθμὸν ἀνθρώπων καὶ προβάτων, ὑποστηρίζεται ὑπὸ τῶν ἐρειπίων. Ἐκτὸς τῶν δημοσίων κτηρίων, ἑκατοντάδες οἰκιῶν ἔχουσι καταλίπει ἐκεῖ τὰ ἐναργῆ ἴχνη των. Φαίνεται ὅτι ὄχι μόνον ἰσχυρὰ στρατιωτικὴ φρουρά, ἀλλὰ καὶ χιλιάδες ἀνθρώπων ἀπὸ τῶν περιχώρων εὗρον διαρκὴ κατοικίαν ἐντὸς τῶν ἰσχυρῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἐκείνης. Τὰ μνημεῖα εἶναι

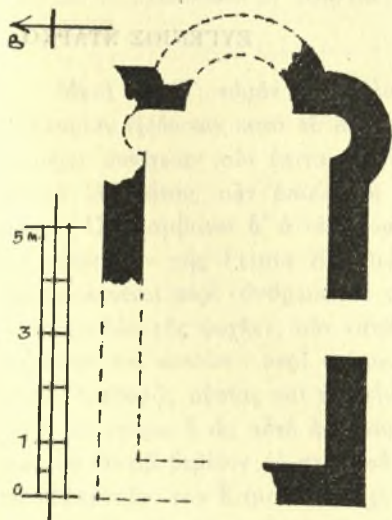

Εἰκ. 19. Ἐκκλησία τῆς πρώτης ζώνης πλησίον τῆς Παναγίας, πρὸς μεσημβρίαν.

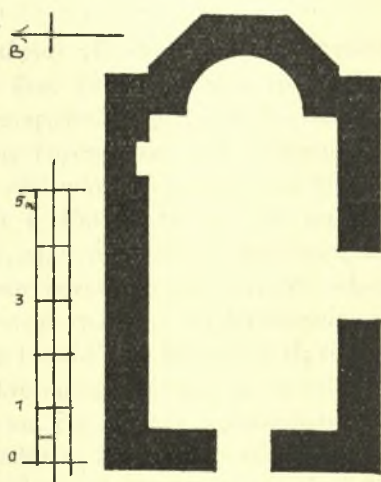
ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κρημνισμένα. Τοῦτο ἐξηγεῖται ὄχι μόνον ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ ἡ φρουρά καὶ οἱ κάτοικοι εἶχον ἀφίσει πολὺ γλήγορα τὸ φρούριον ἐκεῖνο, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς βιαίας καταστροφῆς, τὴν ὁποίαν οἱ Τοῦρκοι ἔκαμαν, ὅταν κατέλιπον τελείως τὸ Μουχλίον. Τὰ ἴχνη ταύτης τῆς καταστροφῆς φαίνονται πανταχοῦ, καλλίτερον ὅμως εἰς τὴν ἀκρόπολιν, ἡ ὁποία δεικνύει σήμερον μίαν τελείαν πανωλεθρίαν. Ἐκεῖ κάποτε καὶ οἱ πύργοι ἔχουν δι' ἀνατινάζεως μετατεθῆ ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς θέσεώς των.

Μεθ' ὅλα ταῦτα παρέχουσι τὰ σφζόμενα ἐρείπια ἀρχούντως πολλὰ καὶ σαφῆ διδάγματα ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως καὶ τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον τῶν ἐκεῖ διαβιούντων. Πρὸ πάντων βλέπομεν καὶ σήμερον πολὺ καλὰ, ὅτι ἡ πόλις ἦτο ἄριστα ἐφωδιασμένη δι' ὕδατος. Ὑπῆρξαν εἰς τὴν πόλιν πολλὰ καλῶς ὀχυρωθέντα κτήρια, προωρισμένα νὰ συναθροίζουν

τὸ ὕδωρ τῆς βροχῆς καὶ νὰ διοχετεύουν αὐτὸ διὰ σωλῆνων εἰς τὰς ὑπογείους θολωτάς δεξαμενάς, τῶν ὁποίων τὸ ἐμβαδὸν κάποτε ὑπερβαίνει καὶ τὰ 50 κυβικά μέτρα. Ἐκτὸς τῶν μεγάλων τούτων δημοσίων δεξαμενῶν, αἱ ὁποῖαι ἐφωδίαζον δι' ὕδατος τὸν στρατὸν καὶ τὰ λουτρά καὶ ἀπετέλουν τὸ τελευταῖον ἀποταμίευμα ὕδατος δι' ὅλον τὸν πληθυσμὸν, εἶχον πολλάκις καὶ τὰ παλάτια καὶ οἰκίαι τὰς ἰδιαιτέρας τῶν μικρὰς δεξαμενάς πρὸς πλήρωσιν τῶν καθημερινῶν ἀναγκῶν τῶν. Τοιοῦτοτρόπως ἡμποροῦμεν νὰ ἀμφιβάλλωμεν πολὺ διὰ τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Λαονίκου, ὅτι δῆλα δὴ Δημήτριος ὁ Ἀσά-

Εἰκ. 18. Κάτοψις ἐκκλησίας.

Εἰκ. 20. Κάτοψις ἐκκλησίας.

ΠΙΝΑΞ Β'.

νης παρέδωκεν τὴν πόλιν εἰς τοὺς Τούρκους δι' ἔλλειψιν ὕδατος. Τὸ γεγονὸς δηλαδή, ὅτι οἱ Τούρκοι κατέλαβον τὴν κυριωτέραν φυσικὴν πηγὴν τὴν ἐκτὸς τῆς πόλεως κειμένην, τὸ Κεφαλάρι ἐπονομαζόμενον, δὲν ἔχει καμμίαν σημασίαν. Διὰ τὸν τακτικὸν ἐφοδιασμὸν τῆς πόλεως δι' ὕδατος δὲν ἦτο σημαντικὴ αὕτη ἡ πηγὴ ἅτε παρέχουσα ὀλίγον ὕδωρ διὰ τόσον μεγάλην πόλιν, ὅπως τὸ Μουχλί. Ἐπειτα αὕτη, ὥς μακρὰν καὶ κάτω τῶν τοίχων τοῦ φρουρίου ρέουσα, ἦτο ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀχρησιμοποίητος.

Ἡ ἐξερεύνησις λοιπὸν τῶν μνημείων ὑποστηρίζει μᾶλλον τὴν ἐξήγησιν τοῦ ἐν Μεδιολάνῳ χειρογράφου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἀσάνης παρέδωκε τὴν πόλιν ὅχι δι' ἔλλειψιν ὕδατος, ἀλλ' ἔναντι τῶν εἰς τὴν οἰκογένειάν του δοθεισῶν ἀμοιβῶν, παρὰ τὸ θέλημα τοῦ διαμαρτυρομένου λαοῦ. Καὶ ὁ Λαόνικος γνωρίζει καλῶς ὅτι ὁ Μωάμεθ εἶχε δωρήσει εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Ἀσάνη τὴν

Λεωδορικήν μετὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Μουχλίου. Φαίνεται ὅμως, ὅτι αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς ἔλαβε τὴν σχετικὴν πληροφορίαν ἀπὸ τῶν εἰς τὸν Ἀσάνην προσκειμένων κύκλων.

Περατῶν τὴν περὶ τοῦ Μουχλίου μελέτην μου, καθήκόν μου ἐπιβεβλημένον θεωρῶ νὰ ἐκφράσω ἀπὸ τοῦ χώρου τούτου τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας πρὸς τοὺς βοηθήσαντάς με, ἵνα φέρω αὐτὴν εἰς πέρας, ἥτοι πρὸς τὸν ἐν Τριπόλει φωτογράφον κ. Κόμπελ ὥς καὶ πρὸς τὸν σοφώτατον γραμματεὰ τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, καθηγητὴν κ. Φ. Κουκουλέν.

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΝΤΑΡΚΟ